

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKI MĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	10
'Aho	Tu'apulelulu, 4 'Akosi 2022

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

‘Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

‘Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha’apai

Hou’eiki Minisitā Kapineti

‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmate Afi & Potungāue Tau Malu’i Fonua	Hon. Siaso Sovaleni
‘Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he ‘Atakai, Fakamatala ‘Ea, Ma’u’anga Ivi & Ma’u’anga Fakamatala	
‘Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
‘Eiki Minisitā Pa’anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa’anga Hu Mai	
‘Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu’i’āfitu
‘Eiki Minisitā Mo’ui	Hon. Dr. Saia Piukala
‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki mo e Fakalakalaka	Hon. Dr. Viliami Lātū
‘Eiki Minisitā Toutai	Hon. Semisi Fakahau
‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	
‘Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita ‘Utoikamanu
‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou’eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Vaea	‘Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu
Lord Tu’ivakanō	‘Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Tu’ilakepa	‘Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava’u
Lord Tu’iha’angana	‘Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha’apai
Lord Nuku	‘Eiki Fakafofonga Nōpele ‘Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	‘Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. ‘Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. ‘Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Dr. Pohiva Tu’i’onetoa
Fakafofonga Kakai 11, ‘Eua	Dr. Taniela Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 13, Ha’apai	Veivosa <i>Light of Life</i> Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 10/2022
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

**'Aho: Tu'apulelulu 04 'Aokosi, 2022
Taimi: 10.00 am**

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	:	Lipooti 'o e ngaahi ngāue mei he Komiti Kakato
		4.1 Tu'utu'uni Fika 2/2022: Ngaahi Tu'utu'uni ki hono pule'i 'o e Pa'anga 'a e Pule'anga (Ngaahi 'Akauni) 2021 [<i>Tali fakataha mo e fakatonutonu</i>]
		4.2 Tu'utu'uni Fika 3/2022: Tu'utu'uni Lao (Fakatonutonu) ki hono pule'i 'o e Tute mo e 'Ekisia 2021 [<i>Tali fakataha mo e fakatonutonu</i>]
		4.3 Tu'utu'uni Fika 4/2022: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) Fakaha 'o ha Tu'unga Fakatu'utamaki ki he Mo'ui (COVID-19) 2021 [<i>Tali pea na'e 'ikai ha toe fakatonutonu</i>]
		4.4 Tu'utu'uni Fika 6/2022: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukahau Pa'anga Hu Mai 2021 [<i>Tali fakataha mo e fakatonutonu</i>]
		4.5 Tu'utu'uni Fika 7/2022: Ngaahi Tu'utu'uni (Lesisita 'o e Kau Faiako) 'i he Ako 2021 [<i>Tali fakataha mo e fakatonutonu</i>]
Fika 05	:	KOMITI KAKATO:
		Ngaahi Tu'utu'uni:
		5.1 Fika 8/2022: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukahau 'Ekisia 2021
		5.2 Fika 9/2022: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2021

		5.3	Fika 10/2022: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Tukupau 'Ekisia 2021
		5.4	Fika 11/2022: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Fika 3) ki he Tukupau 'Ekisia 2021
		5.5	Fika 12/2022: Ngaahi Tu'utu'uni ki Hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2021
		5.6	Fika 13/2022: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tute (Pacer Plus) 2021
		5.7	Fika 14/2022: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Kolo Matatahi) 2021
		5.8	Fika 15/2022: Ngaahi Tu'utu'uni ki he 'Inivesi Muli 2021
		5.9	Fika 17/2022: Ngaahi Tu'utu'uni ki he Lesisita 'o e Kau Ngaue Fale'i ki he Fakafuofua Uesia 'o e 'Atakai 2021
Fika 06	:		LIPOOTI/FAKAMATALA FAKATA'U:
		6.1	Potungaue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga 2020/2021
		6.2	Potungaue Pa'anga 2020/2021
		6.3	Potungaue Mo'ui 2020/2021
		6.4	Potungaue MEIDECCC 2020/2021
		6.5	'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale ki he 2017
		6.6	'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale ki Sanuali 2020 ki Sune 2021
		6.7	'Ofisi 'o e 'Atita Seniale 2020/2021
		6.8	Fakamatala Pa'anga 'a e Pule'anga ki he Ta'u 'oku ngata 'i he 'aho 30 Sune 2021
		6.9	Komisoni Fili 2020/2021 (Lipooti 'i hono fakahoko 'o e Fili Lahi 2021)
		6.10	Potungaue ki Muli 2020/2021
		6.11	Potungaue Fakamaau'anga 2020/2021
Fika 07	:		Ngaahi me'a makehe
Fika 08	:		Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	9
Lotu	9
Ui ‘a e Fale	9
Poaki.....	9
Me’a ‘Eiki Sea.....	10
Līpooti e Ngaahi Ngāue meí he Komiti Kakató.....	10
Pāloti’i ‘o tali Ngaahi Tu’utu’uni ki hono Pule’i Pa’anga Pule’anga (Ngaahi ‘Akauni) 2021	11
Tu’utu’uni fika 3/2022 – Tu’utu’uni Fakatonutonu ki hono Pule’i Tute & ‘Ekisia	11
Pāloti ‘o tali Tu’utu’uni Fakatonutonu ki hono Pule’i Tute’ & ‘Ekisia’, 2021.....	12
Tu’utu’uni fika 4/2022	13
Tu’utu’uni fika 6/2022 – Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Tukahau Pa’anga Hū Mai.....	14
Pāloti’i ‘o tali Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Tukahau Pa’anga Hū Mai & ngaahi fakatonutonu.....	14
Ngaahi Tu’utu’uni Lesisita Kau Faiako ki he Ako 2021	15
Fakatonutonu ki he kupu 2 ‘uhinga’i lea Tu’utu’uni fika 7/2022 ne loto ki ai Fale	16
Pāloti’i ‘o tali Tu’utu’uni fika 7/2022 (Tu’utu’uni ki he lesisita kau faiako)	16
Me’a Sea Komiti	17
Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he Tukahau ‘Ekisia	17
Fakatonutonu ki he kupu 3 (1) fekau’aki mo e kasete’i Tu’utu’uni.....	18
Fakatokanga’i tonu ke fekaukau’aki ngaahi kupu kotoa ke a’usia taumu’a ‘ai tukuhau ke mamafa.....	18
Tui ko e ola e hiki he tānaki tukuhau ko e lahi ai pe tānaki tukuhau	18
Mahu’inga e fai ha ngāue ke tokoni he nofo noa’ia.....	19
Liunga nima fakamole Pule’anga he faito’o & ‘ave fakafalemahaki kakai fakahoa ki he tukuhau ‘oku tānaki.....	19
Tui tonu ke fakalea ‘ikai ko e tānaki tukuhau ka ko e feinga teke e mo’uilelei.....	20
‘I ai savea ne fai ma’u ai ola pea ‘uhinga ai hiki tukuhau he koloa ‘ikai fakatupumo’ui lelei	20
Taukave ‘Eua 11 ‘ikai holo kai me’amelie kakai he hiki tukuhau.....	21
Tui ‘Eua 11 mamafa pe koloa ia hange ko e sivi kei kai sipi pe kakai ia	21
Taukave ko e mamafa e kiki te ne uesia ‘ete fiema’u mo e fakatau	21
Tui ‘oku totonu ke fai ha savea fo’ou koe’uhi ko e kehekehe fika ‘oku ‘ohake he tu’unga fakamo’uilelei.....	22
Tui ‘oku ‘ikai ko e tukuhau’i pē koloa founa ke ma’u ai taumu’a ki he teke mo’uilelei...22	22

Pālōti'i 'o fakapaasi Fokotu'u Tu'utu'uni Fakatonutonu fika 2 ki he Tukupau 'Ekisia 2021	23
Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tute Kasitomu 2021	24
Fakatonutonu ki he kupu 1(3)	24
Fokotu'u ke vakai'i ha fengae'aki mo e ngaahi kupu kehe he teke mo'uilelei kakai	24
Fokotu'u ke fakasi'isi'i hū mai koloa 'ikai fakatupu mo'uilelei.....	25
Pālōti'i 'o tali Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tute Kasitomu 2021 & fakatonutonu	25
Pālōti 'o tali Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tute Kasitomu 2021	26
Tu'utu'uni Fakatonutonu fika 2 ki he Tukupau 'Ekisia 2021	27
Tokanga ke fakakakato e faka-Tonga he tēpile ke tatau mo e fakapilitānia	27
Tonu pe fakalea he tēpile 'i he tu'u lolotonga he 'oku kehekehe penisini ki he vakapuna..	28
Hoha'a Tongatapu 5 ko e hoha'a ia ko e kehekehe faka-Tonga mo e fakapilitānia	28
Fakatonga ki he <i>unleaded</i> ke ngāue'aki ko e penisini.....	30
Tokanga ki he liliu ongo e lea mei he fakapālangi ki he faka-Tonga	30
Pālōti 'o tali Tu'utu'uni Fakatonutonu fika 2 ki he Tukupau 'Ekisia 2021	31
Tu'utu'uni Fakatonutonu (Fika 3) ki he Tukupau 'Ekisia 2021	31
Fakatonutonu ki he Tu'utu'uni Fakatonutonu fika 3 ki he Tukupau 'Ekisia 2021	31
Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i Ngaahi Ngāue Tānaki Pa'anga Hū Mai 2021	32
Fokotu'u ke fakatonutonu kotoa e ngaahi foomu he 'oku lahi e fehalaaki	34
Fokotu'u ke fakatonutonu ke tatau faka-Tonga mo e fakapilitania he kupu ki he mafai he tupu 107.....	34
Fokotu'u ke fakatonutonu loua faka-Tonga mo fakapilitania he 'oku paaki e Lao he ongo lea	35
Fokotu'u ke 'ave kotoa ngaahi foomu 'o fakalelei'i kotoa he 'oku fu'u ta'emaau.....	37
Fakatonutonu ki he kongā 5 he peesi 13	37
Fakatonutonu ki he kupu 19	37
Toloi Miniti 15 e Fale Alea 'ikai ma'u <i>quorum</i>	38
Fokotu'u tānaki fakatonutonu mei Tongatapu 5 ki he Kupu 19	39
Fokotu'u ki he kupu 32	39
Tokanga ki he kupu 39	39
Tokanga ki he kupu 57	40
Fakama'ala'ala ki he ngaahi me'a ne hoha'a ki ai Fakafofonga Tongatapu 5.....	41
Me'a Minisitā Lao ki he pa'anga nō e pule'anga mo e fiema'u ke falala'anga e kau nō	47
Fakama'ala'ala 'Eiki Minisita Pa'anga ki he 'uhinga hono kei ngāue'aki 'a e <i>facsimile</i>	49
Fakama'ala'ala 'a e 'Eiki Minisita Pa'anga ke tu'uma'u pe faka-Tonga kae liliu e faka-Pilitania ke na tatau	50

Liliu ki he kongā felave'i mo e 'ikai Palesiteni	50
Tokanga Tongatapu 2 ki he tonu 'a e ngaahi foomu 'oku ngāue'aki 'i he Tu'utu'uni	53
Me'a 'Eiki Minisitā Lao ki he founga liliu lao 'oku ngāue'aki	55
Tokanga Tongatapu 5 ki he ngaahi lea faka-Tonga 'oku ngāue'aki	55
Paloti he Komiti Kakato 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa'anga Hū Mai 2021	56
Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tute <i>PACER Plus</i> 2021	56
Fakama'ala'ala ki he Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tute <i>PACER Plus</i> 2021	56
Paloti ki he Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tute <i>PACER Plus</i> 2021	57
Fakama'ala'ala ki he Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Toutai (Kolo Matatahi) 2021	58
Tokanga 'Eua 11 ki he ngaahi feitu'u pule'i makehe mo e faama ika 'i Kauvai	59
Fehu'ia 'Eua 11 tu'unga 'oku 'i ai 'a Ha'atafu	60
Fakatonutonu 'a e Palēmia ki he maumau ki Ha'atafu	60
Fakama'ala'ala 'Eua 11 ki he 'uhinga 'ene fehu'i ki Ha'atafu	60
Pāloti 'o tali Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Toutai (Kolo Matātahi) 2021	62
Kelesi	62

Fale Alea ‘o Tonga

Aho: Tu’apulelulu, 4 ‘Akosi 2022

Taimi: 1005-1015 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e 'Eiki Sea ‘o e Fale Alea.

(Pea na’e me’a hake leva ‘a e 'Eiki Sea ‘o e Fale Alea, Lord Fakafanua ki hono me’a’anga)

Eiki Sea: Kole atu Hou’eiki ke tau kamata ‘aki e Lotu e ‘Eiki.

Lotu

(Pea na’e hiva’i kotoa ‘e he Hou’eiki Mēmipa e Lotu ‘a e ‘Eiki)

Eiki Sea: Kalake ke Ui e Hou’eiki Mēmipa.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea ‘o e Fale Alea, tapu mo e 'Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afio pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ki he ‘aho ni. ‘Aho Tu’apulelulu ‘aho 4 ‘o ‘Aokosi 2022.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao mo e Pilisone, 'Eiki Minisitā Pa'anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula, 'Eiki Minisitā Mo'ui, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalalakala Faka’ekonōmika, ‘Eiki Minisitā Toutai, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni mo e Vaotātā, ‘Eiki Nōpele Vaea, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila moe Langi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Pohiva Tu’i’onetoa, Taniela Liku’ohihifo Fusimalohi, Veivosa *Light of Life* Taka, Vātau Mefi Hui.

Sea kole ke u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Nōpele Nuku ...

<009>

Taimi: 1015 – 1020

Kalake Tepile: ... Pōhiva Tu’i’onetoa, ‘Eiki Sea ko e ngata’anga e taliuí.

Poaki

Ko e poakí, ‘oku kei hoko atu e poaki ‘a e ‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí, kei hoko atu mo e poaki ‘a e ‘Eiki Minisitā ki he Ngāue Fakalotofonua, kei hoko atu mo e poaki ‘a ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, kei hoko atu mo e poaki tengetange ‘a Tevita Fatafehi Puloka, kei hoko atu mo e poaki ‘a Veivosa Taka pea mo Vātau Mefi Hui.

Ko e ni'ihi 'oku te'eki ke tali honau uí ko e tuí 'oku nau me'a tōmui mai pe 'Eiki Sea, mālō 'aupito.

Me'a 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'Afio 'a e Tolu Taha'i 'Otua 'i hotau lotolotonga, Tapu pea mo 'ene 'Afio Tama Tu'í Tupou VI, Tapu pea mo e ta'ahine Kuini Nanasipau'u kae 'uma'ā e Fale 'o Tupou, Tapu atu 'Eiki Palēmia, Hou'eiki Minisitā Kapineti, Tapu atu ki he Hou'eiki Nōpelé, Tapu atu ki he kau Fakafofonga Kakaí. Mālō ho'omou laumālie lelei ki he pongipongi ni Hou'eiki ko e 'aho fakataha faka'osi eni ki he uike ní. Ko u fakamālō atu he lava lelei ngaahi ngāue ne tukuhifo ki he Komiti Kakatō. Pea neongo ia kei toe lahi pe 'etau 'asenita Hou'eiki 'oku 'i he Komiti Kakato ke fakakakato. Ko 'etau 'aho ngāué hangē pe ko ia 'oku mou mea'í, ko e uiké ni pe mo e uike kaha'u.

'I he'ene pehē ko u kole ke tau hoko atu ke tau hoko atu ki he'etau 'asenita Hou'eiki. Ko e fika 4 'asenita he 'aho ní, Hou'eiki ko e Līpooti e Ngaahi Ngāue meí he Komiti Kakatō. Pea 'oku tuku ange e taimi ki he Sea e Komiti Kakatō ke līpooti mai ki he Falé.

Līpooti e Ngaahi Ngāue meí he Komiti Kakatō

Lord Vaea: 'Eiki Sea Fale Alea 'o Tonga, ko e līpooti 'o e ngaahi ngāue meí he Komiti Kakatō 'aho 3 'Aokosi 2022, Fika 4 (1) Ko e Tu'utu'uni Fika 2/2022. Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Pa'anga 'a e Pule'angá, Ngaahi 'Akauni 2021. Na'e tali fakataha pea mo hono Fakatonutonu.

4 (2) Tu'utu'uni Fika 3/2022, Tu'utu'uni Lao Fakatonutonu ki hono Pule'i 'o e Tuté mo e 'Ekisia 2021. Na'e tali fakataha mo e Fakatonutonu.

4 (3) Tu'utu'uni Fika 4/2022, Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu Fakahā 'o ha Ngaahi Tu'unga Fakatu'utāmaki ki he Mo'ui, (COVID-19) 2021. Tali pea mo e Ngaahi tali pea na'e 'ikai ha toe fakatonutonu.

4 (4) Tu'utu'uni Fika 6/2022, Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tukupau Pa'anga Hū mai 2021. Tali fakataha mo e Fakatonutonu.

4 (5) Tu'utu'uni Fika 7/2022, Ngaahi Tu'utu'uni Lēsisita 'o e Kau Faiakó 'i he Akó 2021. Tali fakataha mo e Fakatonutonu.

'Eiki Sea ko e ngata'anga ē ngāue 'a e Komiti Kakato 'aneafi, mālō.

'Eiki Sea: Hou'eiki tau hoko atu ki he Tu'utu'uni Fika 2/2022, Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Pa'anga e Pule'angá, Ngaahi 'Akauni na'e lau tu'o ua eni ...

<010>

Taimi: 1020-1025

'Eiki Sea: ... pea tukuhifo ki he Kōmiti Kakato' kā ko eni 'oku fakafoki mai 'e he Sea' mo 'ene ngaahi fakatonutonu. Kole ki he Kalake, tau lau tu'o tolu.

Kalake Tēpile: Ngaahi Tu’utu’uni ki hono Pule’i ‘o e Pa’anga ‘a e Pule’anga’, Ngaahi ‘Akauni’, 2021. Lao ki hono Pule’i ‘o e Pa’anga ‘a e Pule’anga.

‘Eiki Sea: Kātaki Kalake, kole atu ke tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ki hono tali ‘a e lau tu’o ua ‘a e Tu’utu’uni ko eni’ fakataha mo ‘ene ngaahi fakatonutonu’, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea, ‘oku loto ki ai ‘a ‘Uhilamoelangi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Pōhiva Tu’i’onetoa, Taniela Fusimālohi, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Toutai, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Tokoni Pālēmia, ‘Eiki Pālēmia, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngōue, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Vaea. Loto kōtoa ki ai ē hou’eiki ko eni’, ko e toko 16.

‘Eiki Sea: Lau tu’o tolu.

Kalake Tēpile: Ngaahi Tu’utu’uni ki hono Pule’i ‘o e Pa’anga ‘a e Pule’anga’, Ngaahi ‘Akauni’, 2021. Lao ki hono Pule’i ‘o e Pa’anga ‘a e Pule’anga (Vahe 2). “I hono ngāue’aki ‘a e ngaahi mafai kuo foaki ‘i he kupu 44 ‘o e Lao ki hono Pule’i ‘a e Pa’anga ‘a e Pule’anga’ (Vahe 2), ‘oku fa’u ai ‘e he Minisitā Pa’anga’, ‘i he loto ki ai ‘a e Kapineti’, ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni ko ‘eni’.

Kupu 1 Hingoa nounou, “E ui ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni ko ‘eni’ ko e Ngaahi Tu’utu’uni ki hono Pule’i ‘o e Pa’anga ‘a e Pule’anga’ (Ngaahi ‘Akauni’) 2021”.

Pālōti’i ‘o tali Ngaahi Tu’utu’uni ki hono Pule’i Pa’anga Pule’anga (Ngaahi ‘Akauni) 2021

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau tu’o tolu Ngaahi Tu’utu’uni ki hono Pule’i ‘o e Pa’anga ‘a e Pule’anga’, Ngaahi ‘Akauni’, fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a ‘Uhilamoelangi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Pōhiva Tu’i’onetoa, Taniela Liku-‘o-Hihifo Fusimālohi, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Toutai, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Tokoni Pālēmia, ‘Eiki Pālēmia, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Vaea. Loto kōtoa ki ai e hou’eiki ko eni, toko 16.

‘Eiki Sea: Mālō hou’eiki, ‘oku tali ‘e he Fale’ ni e Tu’utu’uni ko eni’. Me’a mai ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu atu ki he Feitu’u na Sea, tapu atu ki he Tama Pilinisi’, tapu ki he ‘Eiki Pālēmia’ kae ‘ūma’ā ē kaungā Fakafofonga ‘o e Kakai’. ‘Oatu e fakamālō ki he Feitu’u na Sea kae ‘ūma’ā e Sea Kōmiti Kakato’ koe’uhiā ko e ngaahi tokoni kōtoa pē ke lava ke pou pou ki he Pule’anga’ ke fai e fakalelei ki he ‘akauni’ pea mo hono lipooti ke ‘ata kitu’a ‘a e pa’anga ‘a e Pule’anga’, mālō ‘aupito Sea.

Tu’utu’uni fika 3/2022 – Tu’utu’uni Fakatonutonu ki hono Pule’i Tute & ‘Ekisia

‘Eiki Sea: Tau hoko atu ki he Tu’utu’uni Fakatonutonu ki hono Pule’i ‘o e Tute mo e ‘Ekisia. Ko e Tu’utu’uni Fika 3 eni ‘o e 2022. Fakafoki mai mei he Kōmiti Kakato na’e ‘osi lau tu’o ua, ‘oku ‘I ai mo e ngaahi fakatonutonu.

Kole atu ki he Kalake tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ke tali hono lau tu’o ua ‘a e Tu’utu’uni ko eni’ mo ‘ene ngaahi fakatonutonu, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea, ‘oku loto ki ai ‘a ‘Uhilamoelangi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Pōhiva Tu’i’onetoa, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Toutai, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Tokoni Pālēmia, ‘Eiki Pālēmia, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Vaea. Loto ki ai ‘a e toko 15.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tali hono lau tu’o ua ‘a e Tu’utu’uni Fakaangaanga ko eni’ mo ‘ene ngaahi fakatonutonu, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahāloto pehē ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Lau tu’o tolu.

Kalake Tēpile: Tu’utu’uni Lao Fakatonutonu ki hono Pule’i ‘o e Tute’ mo e ‘Ekisia’, 2021. Lao ki hono Pule’i ‘o e Tute’ mo e ‘Ekisia’ (Vahe 11). ‘I hono ngāue’aki ‘a e ngaahi mafai kuo foaki ‘i he kupu 45 ‘o e Lao ki hono Pule’i ‘o e Tute’ mo e ‘Ekisia’ (Vahe 11), ‘oku fa’u ai ‘e he Minisitā ‘oku’ ne tokangaekina ‘a e tākaki pa’anga hū mai mo e tute’, ‘i he loto ki ai ‘a e Kapineti’ ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni.

Kupu 1 “‘E ui ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni ko ‘eni’ ko e Tu’utu’uni Lao (Fakatonutonu) ki hono Pule’i ‘o e Tute’ mo e ‘Ekisia’ 2021.”

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau tu’o tolu ‘o e Tu’utu’uni ko eni’ fakataha mo ‘ene ngaahi fakatonutonu, fakahā mai hiki ho nima.

Pālōti ‘o tali Tu’utu’uni Fakatonutonu ki hono Pule’i Tute’ & ‘Ekisia’, 2021

Kalake Tēpile: Sea, ‘oku loto ki ai ‘a ‘Uhilamoelangi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Pōhiva Tu’i’onetoa, Taniela Liku-‘o-Hihifo Fusimālohi, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Toutai, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Tokoni Pālēmia, ‘Eiki Pālēmia, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Vaea. Loto kōtoa ki ai ē hou’eiki ko eni, toko 16.

‘Eiki Sea: Mālō hou’eiki, tali ‘e he Fale’ ni e Tu’utu’uni ko eni’.

<003>

Taimi: 1025-1030

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu atu mo e Feitu’u na Sea kae hao atu pē he fakatapu kuo ‘osi hono fai’. Fakamālō ai pē ki he Feitu’u na Sea mo e fale ‘eiki’ pea pehē ki he ‘Eiki Sea Kōmiti Kakato’ pea mo e Kōmiti’ koe’uhi’ ko e poupu ki he fokotu’u ‘a e Pule’anga’ ke tokoni ki he fonua’ ke fakasi’isi’i ange ‘a e ngaahi saliate misini ‘oku motu’a’ pea vave ‘enau maumau ki he fonua’ kae lava ke tau toe lelei ange ‘a e ngaahi saliate mīsini hotau fonua’. Fakamālō atu Sea.

Tu'utu'uni fika 4/2022

'Eiki Sea: Mālō, tau hoko atu ki he Tu'utu'uni Fika 4_2022. Ko e Tu'utu'uni (Fakatonutonu) Fakahā 'o ha Tu'unga Fakatu'utāmaki ki he Mo'ui (COVID-19). Na'e tali mei he Kōmiti Kakato', 'ikai ai ha fakatonutonu.

Kole atu ki he Kalake' ke tau pālōti hono lau tu'o ua'.

Ko ia 'oku loto ke tali Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) Fakahā 'o ha Tu'unga Fakatu'utāmaki ki he Mo'ui' (COVID-19) 'i hono lau tu'o ua', fakahā mai hō nima.

Kalake Tēpile : Sea, 'oku loto ki ai 'a 'Aisake Valu Eke, 'Uhilamoelangi Fasi, Pōhiva Tu'i'onetoa, Taniela Liku-o-Hihifo Fusimālohi, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Toutai, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Pālēmia, 'Eiki Pālēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngōue, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Vaea. 'Eiki Sea, 'oku loto ki ai 'a e toko 15.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali hono lau tu'o ua 'a e Tu'utu'uni', fakahā mai ho nima.

Kalake Tepile: 'Oku 'ikai hā fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Lau tu'o tolu.

Kalake Tēpile: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) Fakahā 'o ha Tu'unga Fakatu'utāmaki ki he Mo'ui' (COVID-19) 2021. Lao ki he Mo'ui 'a e Kakai' (Vahe 12).

'I hono ngāue'aki 'a e ngaahi mafai kuo foaki 'i he kupu 167 'o e Lao ki he Mo'ui 'a e Kakai' (Vahe 12), 'oku fa'u ai 'e he Minisitā 'oku ne tokangaekina 'a e Mo'ui', 'i he loto ki ai 'a e Kapineti', 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ko 'eni'.

'Uluaki, hingoa nounou mo e 'uhinga'i lea, Kupu si'i (i) 'E ui 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ko 'eni' ko e Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) Fakahā 'o ha Tu'unga Fakatu'utāmaki ki he Mo'ui' (COVID-19 2021).

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tali hono lau tu'o tolu 'o e Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) Fakahā 'o ha Tu'unga Fakatu'utāmaki ki he Mo'ui' (COVID-19), fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : Sea, 'oku loto ki ai 'a 'Uhilamoelangi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Pōhiva Tu'i'onetoa, Taniela Liku-o-Hihifo Fusimālohi, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Toutai, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Pālēmia, 'Eiki Pālēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngōue, 'Eiki Nōpele Vaea. 'Oku loto ki ai 'a e toko 14.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali hono lau tu'o tolu 'a e Tu'utu'uni', fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Oku 'ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō Hou'eiki 'oku tali 'e he Fale' ni 'a e Tu'utu'uni ko eni'. Me'a mai 'Eiki Minisitā Mo'ui.

'Eiki Minisitā Mo'ui: 'Eiki Sea, tapu mo e Feitu'u na kae'ūma'ā e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga'. Fakafofonga'i atu pē 'a e Pule'anga' Sea 'a e fakamālō ki he Feitu'u na

kae ‘ūma’ā ē Hou’eiki Mēmipa’ ‘i hono tali ko ia ‘o e Tu’utu’uni ki he ngaahi Fakahā ‘o ha Tu’unga Fakatu’utāmaki ‘o e Mo’ui’ ‘i he COVID-19. Mālō Sea.

Tu’utu’uni fika 6/2022 – Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Tukahau Pa’anga Hū Mai

‘Eiki Sea: Mālō hou’eiki, tau hoko atu ki he Tu’utu’uni Fika 6/2022. Ko e Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he Tukahau Pa’anga Hū Mai’. Na’e ‘osi lau ‘uluaki, lau tu’o ua, tukuhifo ki he Kōmiti Kakato’ pea ko eni ‘oku fakafoki mai kuo tali fakataha mo ‘ene ngaahi fakatonutonu.

Ko ia ‘oku loto ke tau tali ‘a hono lau tu’o ua, Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he Tukahau Pa’anga Hū Mai’ fakataha ia mo ‘ene ngaahi fakatonutonu’, kātaki fakahā mai hō nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a ‘Aisake Valu Eke, Pōhiva Tu’i’onetoa, Taniela Liku-o-Hihifo Fusimālohi, ‘Uhilamoelangi Fasi, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Toutai, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Tokoni Pālēmia, ‘Eiki Pālēmia, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngōue, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Vaea. Loto kōtoa ki ai e hou’eiki ko eni ko e toko 16.

‘Eiki Sea: Lau tu’o tolu.

Kalake Tēpile: Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he Tukahau Pa’anga Hū Mai 2021.

Lao ki he Tukahau Pa’anga Hū Mai’ (Vahe 11). ‘I hono ngāue’aki ‘a e ngaahi mafai kuo foaki ‘i he kupu 5(1) ‘o e Lao ki he Tukahau Pa’anga Hū Mai’ (Vahe 11), ‘oku fa’u ai ‘e he Minisitā ‘oku’ ne tokangaēkina ‘a e Tānaki Pa’anga hū mai’ mo e tute’, ‘i he loto ki ai ‘a e Kapineti’, ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni ko eni’.

Kupu 1 Hingoa nounou mo e kamata’anga kupu si’i (1) ‘E ui ‘a e Ngaahi...

<003>

Taimi: 1030-1035

Kalake Tēpile: (*lau*)

... ko ‘eni ko e Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he Tukahau Pa’anga Hū mai 2021

Pāloti’i ‘o tali Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Tukahau Pa’anga Hū Mai & ngaahi fakatonutonu

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tau tali ‘a hono lau tu’o 3 Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Tukahau Pa’anga Hū Mai mo hono ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a ‘Uhila mo e Langi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Pohiva Tu’i’onetoa, Taniela liku’ohihifo Fusimalohi, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Toutai, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, *HSH* Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Vaea. ‘Oku loto ki ai ‘a e toko 15 ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ke tali hono lau tu’o 3 ‘a e ngaahi tu’utu’uni, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki ‘oku tali ‘e he Fale ni ‘a e Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Tukahau Pa’anga Hū mai. Me’a mai ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu atu ‘Eiki Sea kae ‘uma’ā ‘a e Fale ‘Eiki, fakafofonga’i atu pē ‘Eiki Palēmia pea mo e Pule’anga fakamālō ki he Hou’eiki koe’uhiā ko e poupou, taha e ngaahi fakalelei ki he Tukahau Pa’anga Hū Mai. Sea ko e līpooti mai pea mei he potungāue, ko e ta’u ko eni ‘e taha kuo kamata mai ai ‘a e tukuhifo ko eni ‘o e Tukahau Pa’anga Hū mai fakafuofua ko e pa’anga ia ‘e 5 miliona, na’e totonu ke tākaki ‘e he Pule’anga ka ‘oku fakafoki ia ki he kato ‘o e kakai, ‘a e kau ngāue pea mo honau ngaahi fāmili. Fakamālō atu Sea.

Ngaahi Tu’utu’uni Lesisita Kau Faiako ki he Ako 2021

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki tau hoko atu ki he Ngaahi Tu’utu’uni Lesisita ‘o e Kau Faiako ki he Ako. Ko e tu’utu’uni ko eni na’e tukuhifo ki he Komiti Kakato, pea ko eni kuo fakafoki mai fakataha mo ‘ene ngaahi fakatonutonu, ‘osi lau tu’o 2 toe pē ke tau pālōti.

Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau tu’o 2 ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni Lesisita ‘o e Kau Faiako ki he Ako, fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai e ‘Eiki Minisitā ‘o e Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Toutai, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Nōpele Vaea. ‘Oku loto ki ai ‘a e toko 10 ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tali hono lau tu’o 2 ‘a e tu’utu’uni mo ‘ene ngaahi fakatonutunu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a ‘Uhila mo e Langi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Pōhiva Tu’i’onetoa, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘ikai ke loto ki ai ‘a e toko 5.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki ‘oku tali hono lau tu’o 2 mo ‘ene ngaahi fakatonutonu, lau tu’o 3.

Kalake Tēpile: (*Lau tu’o 3*)Ngaahi tu’utu’uni (lesisita ‘o e kau faiako) Ki he Ako 2021. Lao ki he Ako vahe 13.

‘I hono ngāue’aki ‘a e ngaahi mafai kuo foaki ‘i he kupu 93 ‘o e Lao ki he Ako (Vahe 13) ‘Oku fa’u ai ‘e he Minisitā ‘oku ne tokangaekina ‘a e Ako ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni ko eni.

1. Konga 1 – talateu. Hingoa Nounou.

‘E ui ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni ko eni ko e Ngaahi Tu’utu’uni Lesisita ‘o e Kau Faiako ki he Ako 2021.

‘Eiki Sea: Me’a mai ‘Eiki Minisitā Lao.

Fakatonutonu ki he kupu 2 ‘uhinga’i lea Tu’utu’uni fika 7/2022 ne loto ki ai Fale

‘Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Sea tapu mo e ‘Eiki Palēmia, pehē ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale. ‘Eiki Sea ko e kole pē ke ki’i monomono pē, ki’i monomono atu pē ‘i he faka-Tongá pē kupu 2, ‘uhinga’i lea, ‘i he hili ‘a e fo’i lea ko ē ko e ‘aho, vaha’a mo e Minisitā ke hū ai ‘a e fo’i lea ko e kāsete, ‘oku hā ia ‘i he faka-Pilitania pea mahalo ne ta’omia ia ‘i he kau fai taipe ke taipe’i ‘i he faka-Tonga, ‘a ia ‘oku ‘uhinga ia ki he kāsete ‘a e Pule’anga Tonga.

‘I he faka-Tonga pē kupu, tu’utu’uni 2 ‘uhinga’i lea hili pē ‘a e fo’i lea ko ē ko e ‘aho, pea hoko ai ‘a e kāsete ‘a ia ‘oku hā pē ia ‘i he faka-Pilitania, ka na’e mahalo ne ta’omia ia ‘i he faka-Tonga ‘Eiki Sea, mālō.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ko e fakatonutonu eni peesi fika 7 ‘o e tu’utu’uni ‘oku toe ‘i ai ha fokotu’u ki he fakatonutonu ko eni.

<005>

Taimi: 1035-1040

Pāloti’i ‘o tali Tu’utu’uni fika 7/2022 (Tu’utu’uni ki he lesisita kau faiako)

‘Eiki Sea: Ko u tui ‘oku loto lelei pē Fale ki ai Hou’eiki tau hoko atu kae pāloti’i fakalukufua pē eni pea mo hono tali kole atu ki he Kalake ke tau pāloti. Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni Lesisita kau Faiako ki he Ako fakataha mo ‘ene ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Toutai, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Vaea pea mo e ‘Eiki Minisitā Mo’ui. Loto ki ai e toko 11.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tali hono lau tu’o tolu ‘a e Tu’utu’uni ko ‘eni mo ‘ene ngaahi fakatonutonu fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a ‘Uhila mo e Langi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Pohiva Tu’i’onetoa, Taniela Liku ‘o Hihifo Fusimālohi ‘ikai ke loto ki ai e toko 4 mo ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō ‘ikai ke loto ki ai e toko 5 ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki ‘oku tali he Fale ni ‘a e Tu’utu’uni ko eni. Me’a mai ‘Eiki Minisitā Ako ko e ‘Eiki Palēmia.

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea tapu mo e Feitu’u na pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa e Fale Alea fakamālō e motu’a ni he tali ‘a e Tu’utu’uni ko eni ke lesisita ‘a e kau faiako ko e ‘uhinga pē ko e fakataumu’a pē ke fusifusi pē ‘etau fakahoko fatongia mahu’inga ko eni ki he ‘etau fānau hei’ilo na’a lelei ange ai e ola ko e lelei ange ai ‘a e tu’unga ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e ako pea ko e faka’amu pē ia ki he Fakafofonga Tongatapu 2, 5 mo 11 ke mou kaungā kau mai ai pē hono teke mai ‘o e me’a ka tau hoko atu he ko eni kuo tali e Tu’utu’uni mālō.

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki ko ‘ene ngata ia ‘etau ‘asenita ‘i he loto Fale Alea kole atu ke tau liliu ‘o Komiti Kakato.

(Liliu ‘o Komiti Kakato pea me’a mai e Sea ‘o e Komiti Kakato ki hono me’a’anga)

Me’a Sea Komiti

Sea Komiti Kakato: Mālō ho’omou laumālie ki he pongipongi ni Hou’eiki ‘o e Komiti Kakato hoko atu ‘etau ngāue ki he fika 8/2022 Ko e Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he Tukupau ‘Ekisia ‘i ai e kole heni ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga tuku mai ha puipuitu’a fekau’aki pea mo e ngaahi tu’utu’uni ko eni.

Tu’utu’uni (Fakatonutonu) ki he Tukupau ‘Ekisia

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu ki he Feitu’u na Sea pea fakamālō atu ai pē koe’uhí ko e taki lelei Komiti ‘eiki ke lava ke fai hano vakai’i ‘a e ngaahi Lao Fakatonutonu ko eni. Ko e fakakaukau pē Sea kapau ‘e tokoni ko e ‘asenita 5.1, 5.2 ko e ongo tautehina pehē pē foki mo e 5.3, 5.4 ko ia kotoa e fo’i fā ko ia ko e ngaahi liliu koe’uhí ko e tu’utu’uni faka-patiseti ‘a ia ko e liliu ki he tukupau ‘ekisia pea mo e tukupau kasitomu ko e liliu tatau pē ka kuo pau ke fakatonutonu lōua ‘a e ongo tu’utu’uni pea pehē pē foki mo e 5.3, 5.4 pē ‘e tokoni ke to’o fakatautēhina. ‘A ia ko e...

Sea Komiti Kakato: Kātaki pē ‘Eiki Minisitā Pa’anga na’e tonu foki ke me’a hake ‘a e Tongatapu 5 ka ‘oku kalokalo mai ‘oku mahino mai kiate au loto pē ke hokohoko pē ‘a e tu’unga ko eni ‘oku fokotu’u mai ai ke fai pē ha feme’a’aki ai ka he’ikai ke lava ke tānaki kātoa ‘a e 5(1), 5(2), mo e 5 (3) mo e 4 ‘i he ‘uhinga ko eni ko e Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Tukupau ‘Ekisia, ka ‘oku ou tui pē ‘e lava ke ke malanga’i pē ke nau kātoa mai e Hou’eiki ko eni ‘o Tongatapu mo ‘Eua ke nau lava ‘o tali faka’angataha atu pē ka toki hoko atu mālō.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea sevaniti talangofua eni ko e hā pē tataki ‘a e Feitu’u na. Ko e Tu’utu’uni 8/2022. Sea ko e taha eni he ngaahi fakatonutonu ko e ‘uhinga ko e ngaahi Tu’utu’uni Patiseti ke fe’unu’aki mea’i pē ‘e he Fale ni na’e fai hono hiki hake ‘a e ngaahi ‘ekisia ki he ngaahi koloa ‘oku ‘ikai ke ...

<007>

Taimi: 1040-1045

‘Eiki Minisitā Pa’anga : ... mo’ui lelei kae tu’uma’u pē ‘a e angamaheni. Pea ‘oku kongā pē ‘e 2 hono fakamatala pē ena he kupu 1 pea ko e kupu 2 ko e fakatonutonu. ‘A ia mahalo ‘e ki’i tokoni atu Sea ko e peesi 7 ‘oku ‘i ai ‘a e kupu 2 pea ha’u ai ki hono tēpile ‘a ia ko e meimei ko e kakano eni ‘o e fakatonutonu. ‘A ia ‘oku ne ‘oatu pē e ‘ulu’i fika ko ia ki he tute ke lava ke fakavahevahe ‘aki ‘a e ngaahi koloa ko eni, ‘a ia ko e ‘uhinga ke lava ke mahino ko e ngaahi koloa ngaahi ‘i Tonga ni ko e ngaahi koloa ‘oku hū mai mei muli. Koloa tatau pē pea mo e ngaahi koloa ‘o kinautolu pea mo hono tukupau ‘ekisia fakatatau pea mo e ‘uinitī ‘i he kolomu hono 3 pea mo e 4.

Sea ko e mea’i na’e fai ‘a e tokanga ‘aupito ‘a e Pule’anga ko e ngaahi koloa ko ia ‘oku lahi ai ‘a e suka pea mo e ngako kapau ‘e ngāue’aki pē ‘a e lea faingofua ke toe fakalahi e tute ‘ekisia koe’uhí ke faka’ai’ai ke ‘oua ‘e lahi hono ma’u ‘e he fonua. ‘A ia ‘oku ‘i hena hangē ko e *fruit juice* ‘a ia kapau ko e fo’i 20091290 ‘a ena ‘i lalo. Ko e ngaahi inu melie mei he ngaahi fua’i’akau ia kehekehe ‘oku hū mai ki he fonua pea ko ena ‘oku fakanofonofu ai pē pea mo hono ngaahi tute ‘ekisia. ‘Oku fokotu’u ke hiki ia ki ‘olunga pea pehē pē foki kapau ‘e vakai

hake ki 'olunga, ko e pisikete 1902 pea ko e pisikete ko ia 'oku ngaohi 'i Tonga ni, 'a ia ko e 'otu fika 3 'oku sēniti pē 'e 50 ki he kilo 'a e tute 'ekisia. Ka ko e pisikete ko ia 'oku hū mai mei muli, 'oku pa'anga ia 'e 2. Ko e tokoni atu pē Sea ke 'uhinga ka ko e kotoa e ngaahi liliu ko eni ko e liliu fakapatiseti pē ia 'i he taimi na'e fokotu'u ai 'a e patiseti ke hiki hake 'a e ngaahi tukuhau 'ekisia ko ē ki he ngaahi koloa ko eni 'oku 'ikai ke fu'u mo'ui lelei ki he fonua.

Sea ko e meimei ko e tefito pē ia 'o e ki'i fo'i fakatonutonu lao ko eni Sea fokotu'u atu.

Sea Kōmiti : Fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga kae me'a mai 'a e Fakafofonga Tongatapu 5.

Fakatonutonu ki he kupu 3 (1) fekau'aki mo e kasete'i Tu'utu'uni

Dr. 'Aisake Eke : Tapu pea mo e Sea pehē ki he Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakato. Sea mahalo ko e ki'i fakatonutonu pē eni 'oku muimui pē eni 'i he me'a ko eni na'e 'omai he me'a mai 'e he Minisitā Lao. 'A ia 'oku tatau kātoa eni e 'u me'a hoko ko e kupu 3 kupu 1 kupu (3) si'i 'a eni ko ē ki he kasete 'a ia kuo fakaliliu ia ko eni kuo mai ki he kasete kotoa 'e 'asi he 'u me'a Kasete Pule'anga Tonga 'a ia ko eni 'u me'a ko eni 'a ia ko e 'u liliu ko ia Sea.

Fakatokanga'i tonu ke fekaukau'aki ngaahi kupu kotoa ke a'usia taumu'a 'ai tukuhau ke mamafa

Ko hono 2 pē Sea ko e taumu'a foki 'o e me'a ko eni a'u pē ki he taumu'a 'o e lao ko eni, mahino 'aupito foki fai 'a e teke 'i he tafa'aki ko eni 'a e tukuhau feinga'i ke mamafa. Ka ko 'ete fakatokanga'i ko ē ki he ngaahi me'a ko ia 'oku fai he siasi mo e ngaahi me'a kehekehe 'oku 'ikai pē ke tuku ia ka 'oku uesia 'ete sio ki he ngaahi fāmili ka 'oku ou tui mahalo ko e poini ia 'oku 'ohake ai heni 'oku tonu ke fengāue'aki 'a e ngaahi kupu kehekehe. 'Oku 'ikai ko 'etau feinga'i pē 'o hiki ki 'olunga kei fai pē 'e he kakai 'a e talitali mo e ngaahi me'a te sio ki he inu melie, te fakatokanga'i hūfanga he ngaahi me'a kehekehe 'oku lele, 'oku kei lahi pē ia. Ka ko 'eku lave pē 'aku ki ai koe'uhi ko e kongā eni ia ka ko u tui ko hono tau'i ko ē me'a ko ia. Ko 'eku fakatokanga'i pē 'e au he'etau ki'i me'a'ilo 'a e Feitu'u na hē 'oku ou sio pē au 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au ki he fenāpasi mo e fo'i lao 'oku sai pē. Ka ko e 'uhinga ko 'eku lave pē 'aku ki he tūkunga ko ia Sea ka 'oku ou pou pou atu. Ko e ki'i fakatonutonu pē Sea mālō.

Sea Kōmiti : Mālō. Mahalo kuo fai e femahino'aki ki ai ki he tu'unga ko eni 'oku 'i ai 'a e lao. Kātaki ko e fakatonutonu ko eni ko ē na'a ke me'a mai 'aki 'oku hā 'i he 1(3) 'a e me'a ko ena na'a ke me'a mai ki ai. 'A ia kuo pau ke kamata ngāue'aki 'a e Tu'utu'uni 'i he 'aho 'o e kasete. Tonu pē ia mālō. Fakafofonga 'Eua 11.

Tui ko e ola e hiki he tākaki tukuhau ko e lahi ai pe tākaki tukuhau

Dr. Taniela Fusimālohi : Mālō Sea. Ko e me'a pē 'oku ou tokanga ki he lao ko eni pea mahalo 'oku tatau pē mo e toenga 'o e ngaahi fokotu'u mai ko eni ke toe hiki 'a e tukuhau ko eni 'ekisia. He koe'uhi ko u tui au ko e me'a pē ia 'e hoko ia heni ko e tākaki tukuhau 'ata'atā pē. He ko e me'a ia ko eni ki he u'a hangē ko e fakatapu ko e me'a faka'ulungaanga foki ia.

<008>

Taimi: 1045-1050

Dr. Taniela Fusimālohi: ... sio pē ki hono hiki e ngaahi koloa ‘e ni’ihi ‘oku ‘ikai ke ne hanga ‘e ia ‘o liliu e ‘ulungaanga ko ē kakai he ‘oku fekau’aki eni ia mo e kai. Ka ko e me’a ‘e hoko ia ‘I he fa’u ‘o e ngaahi lao ko eni ke tau pehē ko e ‘uhingá ke, ke fakasi’isi’I hono ngāue’akí ‘oku ‘ikai ke u tui au ia ‘e fakasi’isi’I ia ai he ko e me’a pē ‘e hoko ia heni ko ‘etau toe tānaki ‘a e tukuhau ‘o lahi ange ‘I he ngaahi koloa ko eni. Ka ko e tefito’I palopalema ia ko e, ‘oku nofo ia ‘I he feitu’u kehe ko e u’a, ko e u’a kai ko ē ‘o e kakai ‘oku pipiki ia ‘I he ngaahi koloa ‘e ni’ihi. Pea ko u tui ko e ngāue ko ē 19 eke19 ia ki ai ko e ‘elia kehe ia tautautefito ki he tafa’aki ‘a e Potungāue Ako pea mo e Potungāue Mo’ui. Ka ko u tui ko e fa’ahinga lao pehe ni ia ko hono, ko hono ola totonu ‘o’ona ia ko e toe hiki hake pē ‘etau tānaki e tukuhau ‘i he koloa tatau. Mālō Sea.

Mahu’inga e fai ha ngāue ke tokoni he nofo noa’ia

‘Eiki Tokoni Palēmia: Tapu pē ki he Sea tapu atu ki he Komiti ‘Eiki. Sea ‘oku ‘I ai ‘etau lea Tonga ‘oku sai ange ‘a e kaunoa he nofonoa, tau ki’i ‘ai hē tau fepoupouaki ai pē lele mo e polokalama ‘a e Potungāue Ako lele mo e polokalama ‘a e Potungāue Mo’ui ka ‘oku mahino pē ‘oku tau fakatokanga’i ke fakasi’isi’i ‘a hono ma’u ‘e he kāinga ‘a e ngaahi, ‘a e me’atokoni pea mo e me’a ‘oku ‘oku ‘ikai ke kau lelei ki he mo’ui. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai e ‘Eiki Minisitā Mo’ui.

Liunga nima fakamole Pule’anga he faito’o & ‘ave fakafalemahaki kakai fakahoa ki he tukuhau ‘oku tānaki

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea tapu pea mo e Feitu’u na kae ‘uma’ā e Hou’eiki Mēmipa ‘o e, ‘o e Komiti kakato. Sea hangē pē foki ko e tu’utu’uni ko eni ko e tu’utu’uni ia ko eni na’e ‘osi lele mai Sea ‘I he ta’u fakapa’anga ko eni kuo ‘osi ‘o a’u mai ko eni.

Ka ko u faka’amu pē au Sea ke ‘omai e fakakaukau hangē ko e pehē ‘e he Fakafofonga ‘Eua 11 ko e taumu’a pē ke tānaki e tukuhau. Sea kapau te tau hanga ‘o, ko e taimi na’e hiki ai e tapaká ko e *risk factor* ia ‘oku ne hanga ‘o uestia lahi taha ‘a e mo’ui ko eni ‘a e kakai pea mo e ngaahi ko ia ‘oku ‘ikai pipihí. Mei he 20, savea he 2012 ‘e Sea pea ‘osi e ta’u ‘e nima pea ‘i ai e ‘eke na’e ‘i ai e holo lahi ‘o e kau mama tapaká ia ‘i he fonua ni.

Sea ko e kapau te tau te u fakatātā ‘aki pē eni kapau ko e hanga ‘e he tukuhau ko eni ‘o ‘o tānaki ha nima miliona ki he kato pa’anga ko ia ‘a e Pule’anga. Mahalo ‘oku liunga nima ia Sea hono kumi mai e ngaahi faito’o fakafolau e kau mahaki fekau’aki mo e ngaahi fokoutua ko eni ‘oku ‘ikai pipihí.

‘A ia ko e faka’amu Sea ‘oku fai pē foki e polokalama ‘a e Tonga *Health* kae ‘uma’ā e *Health Promotion* hono tu’uaki pea ‘oku mahino pē Sea e ngaahi me’a na’e me’a ki ai e ‘a e Fakafofonga ‘o Tongatapu 5. Neongo ‘oku fai ‘a e polokalama mo hono tu’uaki ‘o e mo’ui lelei ka ko e fili ko ē ‘oku fai he kakai ‘oku tau’atāina. Ko e fatongia ia ‘o e Potungāue Mo’ui neongo ai pē Sea pē ko e hā e tu’unga ‘oku nau ‘I ai ‘oku pau 19 eke19 ‘e he Potungāue Mo’ui ia hono kumi mai e ngaahi faito’o, fakafolau e kau fokoutua ki muli ‘o fakatatau ki he ngaahi me’a ko eni.

‘A ia ko e, ko e tokoni atu pē ia Sea ki he fakakaukau ko ia ko e tānaki tukuhau. Ka ‘oku tonu pē 19 eke mea’I he Fale ‘Eiki ni ‘oku toe liunga nima ange e pa’anga ‘oku fakamoleki he

Pule'anga ki he faito'o pea mo hono fakafolau 'a kinautolu 'oku makatu'unga mei heni. Mālō Sea.

Tui tonu ke fakalea 'ikai ko e tñaki tukuhau ka ko e feinga teke e mo'uilelei

'Eiki Minisitā Lao: Sea ki'i fakahoha'a atu pē Sea. Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea mo e Hou'eiki Komiti Kakatō. 'Eiki Sea ko u manatu au ki he 'aho na'e fa'u ai 'I he Fale ni e tu'utu'uni ki he hiki ko ē 'a e tute 'o e sipi ngakó.

'Eiki Sea nau malanga au fakafepaki ki ai pau tala pē au ko e tukuhau he 'oku ifo foki e sipi ia Sea ka ki'I tunu pea toki luu'I ē Sapate. Ka ko e mahino ko ē hono kovi 'oku kovi pea u pāloti au ia ke tuku ke 'ai e, 'a e hiki ko ia 'o e tuté koe'uhí ke ta'ota'ofi he 'ikai tau lava tautolu 'o ta'ofi koe'uhí ko e fonua tau'atāina 'o kinautolú tau'atāina pē kakai ia. Ka ko e me'a ko ē ke tau fakatokanga'I hangē ko e me'a 'a e Minisitā Mo'uí neongo 'oku ngali 'oku tapu pehē 'oku tau hiki tukuhau ē ka 'oku tau totongi fakamole 'i he faito'o 'o ...

<009>

Taimi: 1050 – 1055

'Eiki Minisitā Lao: ... 'o toe lahi ange ia he Tukuhau ko ē 'oku ma'ú.

'Eiki Sea ko e fo'I uike 2 ne u le'ole'o ai he 'Eiki Minisitā Mo'uí, ko e 'ave fakafalemahakí. Na'e 'aho ki he 'aho a'u ki he po'uli 'a e a'u ange ki he 'ave fakafelamahakí, ko e ola ia 'o e ngaahi me'a ko eni 'oku 'uhinga ai hono fokotu'u 'o e ngaahi fakakaukau ko eni ke ta'ota'ofi'aki.

Tukuange pe ke tau'atāina 'ikai ka 'oku manatu'i 'oku toe 'i ai hotau fatongia 'e taha ke 'ave ki falemahakí. Na'e 'i ai e motu'a, motu'a na'e polisi ko e kai e kai Sea pea ko e pehē atu ko ē tuku e kaí, pehē mai ia ko e kaí me'a ia 'a'aku, ko e puké me'a ia 'a e toketā. Ko e 'aho ko ē na'e tokoto ai 'I falemahakí ko u lele atu na'e fēfē? Talamai 'e ia masi'i ko u mei mate. Fai 'e ko e lau ko ē 'a e toketā, ki'i fakasi'isi'i e kai ia he 'oku fu'u fakatu'utāmaki.

Ko ia Sea 'oku ou tui 'oua te tau fakalea ko e hiki tukuhau ka tau fakalea ko e tokoni kia kinautolu ke fakasi'isi'i e mahamahakí, mālō 'Eiki Sea.

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea kātaki na'e 'ikai foki ke u ne 'ikai ke u 'uhinga ko e taumu'a ia 'o e lao ko eni. Ko e me'a na'á ku 'uhinga au ia ki ai ko e ola ko ē hono tali eni pea fakahokó. Ko hono fo'i olá ko e tñaki pe 'o e toe tukuhau 'oku lahi ange meí he me'a na tau.

Ko e me'a ko eni 'a e 'Eiki Minisitā Mo'uí ko ē ki he ifi tapaká, 'oku 'ikai ke u lau 'i he līpooti ko eni 'oku 'omaí ha pehē ia 'oku holo e ifi tapaká. Ko e me'a 'oku ou fakatokanga'i 'e au ko e hiki 'anautolu e kau ifi tapaká ia meí he tapaka ko eni ko ē 'oku ngaohí ki he tapaka Tongá. Pea ko e fu'u māketi lahi 'aupito 'a e ifi tapaka tonga ia he 'oku a'u ia ki muli hono 'avé. Ka ko e ola foki ia 'a e fa'ahinga hiki pehe ní te tau hiki leva meí he me'a ko ē ko ē na'e 'uhinga ko e ke

'I ai savea ne fai ma'u ai ola pea 'uhinga ai hiki tukuhau he koloa 'ikai fakatupumo'ui lelei

'Eiki Minisitā Mo'uí: Sea ka u ki'i fakatonutonu atu e, Sea ko 'eku fakatonutonu Sea na'e

‘osi fai e savea. Na’e fai e savea ko ia he 2012, peseti 29.3 kau mama tapaká ko e savea ko ení he taimi ko ē na’e hiki ai e totongi e tapaká. Mea’i pe ‘e he Falé ni ia Sea pea mo e Feitu’u na na’e ‘i he \$5 ko e taimi ni ia mahalo ko e puha uinifila pa’anga e uafiha. Na’a nau toe fai e fo’i savea ko ia he 2017 na’e holo peseti 26. Ko e ‘uhinga ia Sea ‘eku fakahoha’a atú na’e fai e savea fekau’aki mo e ngaahi me’a kehekehe ‘o kau ai mama tapaká, mālō Sea.

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea mālō, mālō pe ‘a e fakatonutonu ia Sea ka ko ‘eku ‘uhingá ‘aku ia ko e me’a ia ko ení ko e fu’u fo’i me’a faka’ekonōmika tu’uloa eni ia ‘a e hiki ha koloa. ‘Oku ‘ikai pe ke uesia ai ‘a hono fiema’u ‘ona ia. ‘Oku *inelastic e demand* ia ki ai, ko e me’a ko ē ‘oku fa’a hokó ko e hiki atu

‘Eiki Palēmia: Sea ko e ... Sea ko e ‘uhingá na’e fakatonutonu e ‘Eiki Minisitā Mo’uí ‘a ‘Eua 11 fekau’aki pe mo e me’a ‘oku toe malanga mai aí. ‘O kapau ‘oku tali e fakatonutonu ‘a e Minisitā Mo’uí ‘oku *evidence based*. Na’e ‘osi fai mau ma’u mo e fika ko e hā ‘oku toe me’a ai ‘a 11 ia ‘o fekau’aki mo e me’a ‘oku ‘osi fakatonutonu, mālō Sea.

Taukave ‘Eua 11 ‘ikai holo kai me’amelie kakai he hiki tukuhau

Dr. Taniela Fusimālohi Sea mālō ka u hiki, kau hiki au ki he ki’i fo’i kongá ko ení. Ko e taimi ‘okú te ongo’i ai ‘oku hiki e me’a ko iá ka ‘okú te kei fiema’u pe ‘okú te ‘alu leva ki hono fetongi pe ko hono *substitute*, ‘a e me’a ko eni ‘oku hoko he tapaká.

Ko e me’a ia ‘e hoko ko ē he kiki mo e me’a melie ko ‘enau toe ‘unu atu ki ha me’a melie ‘oku kehe ange hono natula pea toe fakatupu maumau lahi ange.

‘Eiki Tokoni Palēmia: ‘Ai ke u ki’i fakatonutonu atu ‘oku ‘ange’ange ‘etau lea ‘anenaí Sea he’etau lea ‘oku te’eki ke ‘i ai ha savea ia. Ko e ‘ū fakamatala ko eni ‘okú ne ‘omai ko ‘ene fakakaukau pe ‘a’ana pea ‘oku te’eki ke mahino ia pe ‘oku pau tau me’a ange. Ka ‘oku hangē ko e feme’a’aki ko ē ‘anenaí tau’atāina tautolu ke fai ‘etau filí. Ka ‘oku ‘osi ‘i ai ‘a e *evidence* pea mo e fakamo’oni ‘oku ngāue e me’a ko ení, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō faka’osi mai ‘Eua 11

Tui ‘Eua 11 mamafa pe koloa ia hange ko e sivi kei kai sipi pe kakai ia

Dr. Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ka u faka’osi atu pē, ko e me’a ko eni ‘oku ou ‘uhinga au ki ai ‘oku tau sio mata pe tautolu ia ai. ‘Oku hiki e sipí ‘oku ‘ikai pe ke liliu e kai sipí ia ai, ko eni ‘oku ‘alu mo e moa ia ‘o \$78 ‘oku ‘ikai pē ke liliu ia ai. Ka ‘oku ‘i ai e ngaahi me’a heni ia ‘e kaunga hangatonu ia ki he me’a ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a Tongatapu 5.

Taukave ko e mamafa e kiki te ne uesia ‘ete fiema’u mo e fakatau

‘Eiki Palēmia: ‘Ai ke u fakatonutonu atu e Fakafofonga ‘Eua 11, ko e hiki ko eni ‘a e sipí ‘oku a’u kamautolu ‘oku ‘ikai ke mau kai sipi ai Fakafofonga. Ko e anga fēfē ai ho’o pehē ko ē ‘oku ‘ikai ke liliu ai ‘emau to’ongá. A’u eni ki he moá ‘oku hiki ‘o fitungofulu tupú ‘oku kau mo ia he me’a ‘oku ‘ikai ke mau toe fa’a fakatau he taimi ní. Neongo pe ko e hā e tu’unga ‘oku mau ‘i ai he taimi ní ‘a ia ko e hiki ...

<010>

Taimi: 1055-1100

‘Eiki Palēmia: ... ko ē ko ē ‘a e totongi, ‘oku ‘i ai ‘a ‘ene uesia ‘etau fiema’u mo ‘etau fakahoko ko ē ‘etau ngaahi fiema’u fakafo’ituitui. Ko ia ‘oua mu’a te ke faka *generalize* ‘a e me’a, ko e ‘uhinga he ‘oku ‘ikai ke tonu ia pea ‘oku tau ‘osi ‘ilo kotoa pē ki ai.

Sea Komiti Kakato: Mālō, faka’osi mai ‘e ‘Eua 11.

Tui ‘oku totonu ke fai ha savea fo’ou koe’uhi ko e kehekehe fika ‘oku ‘ohake he tu’unga fakamo’uilelei

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ka ko e ‘aonga ia ke tau ō tautolu ‘o fai ‘a e ngaahi savea fakalelei he ‘oku ou ha’u au mo ‘eku fika ‘oku ha’u e ‘Eiki Minisitā Mo’ui mo ‘ene fika, ka ‘oku ou tui ko e me’a ia ‘oku tonu ke fai ke ‘omai, fai fakalelei ‘a e me’a ke tau ‘ilo pau, ka ko e me’a ko ē ‘oku tau sio mata ai ‘oku mo’oni ia Sea.

‘Eiki Minisitā Mo’ui: Sea fakatonutonu atu ‘a e Fakafofonga Sea. ‘I he’ene me’a ‘o pehē ke fai ‘a e savea ke fai fakalelei. ‘E Sea ko e savea ko ē na’a ku lau atu, ka ko e savea eni ia ‘oku ‘i heni, ka ‘oku ou tui kapau te u lava ‘o fakaikiiki atu ‘a e savea Sea, ‘oku ‘ikai ke u tui ‘oku fakapotopoto ia ‘i he taimi ko eni. Ka ko e ‘uhinga kapau, pē ko e toe savea fē ia ‘oku fai, ko e savea eni ‘oku fai ‘e he Potungāue Kautaha Mo’ui ‘a Māmani mo e ngaahi va’a kehekehe ‘oku fai ‘a e fo’i savea ko eni ‘oku ui ko e *step saving* pea ko e me’a ia ‘oku tohi’i ko ē he me’a. ‘A ia ko ‘eku fakatonutonu pē ‘aku Sea ki he Fakafofongá fekau’aki, ‘ikai ke u ‘ilo ‘e au ia ‘oku toe ‘i ai ‘a e savea ia ‘oku, na’e fai ia ‘e he Fakafofonga. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea kātaki ko ‘eku ‘uhinga ‘a’aku ia ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’a ia ‘oku hangē ko e sipi ko e moa ‘oku pehē ‘e he ‘Eiki Palēmia ia ‘oku holo ‘a e kai sipi, ka ko e ‘u fika ia ‘oku pehē ‘oku holoki ...

Sea Komiti Kakato: ‘E ‘Eua, kātaki ki’i me’a hifo. ‘Oua te ke to e me’a holo, me’a hangatonu mai pē mei he me’a ko ē mei ‘Eua ‘oku ke faingata’a’ia ai he ‘oku toe hiki ‘a e ‘oatu ‘a hono fakafolau atu mei Tongatapu ko ē ki ‘Eua, fai ‘aki ia, ‘oua te ke toe me’a mai ki he Hou’eiki ko hono ‘uhinga he ko e kātoa e lekooti ‘o Tonga ni ‘oku ‘ia kinautolu, tukukehe kapau te ke lava ‘o fakatonutonu mai ha pepa ‘oku hala. Ka ke faka’osi mai ‘oku fu’u lahi ‘a e taimi ‘oku tuku atu kiate koe. Faka’osi mai.

Dr. Taniela Fusimālohi: Mālō Sea fakamolemole pē ka ko e anga pē ia ‘a e sio ‘a e motu’a ni ki he me’a ko eni ‘oku ‘omai kae hoko atu pē mu’a ‘a e tālanga ia, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō, Kalake ‘ai ke tau pāloti ‘i he ...

Tui ‘oku ‘ikai ko e tukuhau’i pē koloa founa ke ma’u ai taumu’a ki he teke mo’uilelei

Dr. ‘Aisake Eke: Sea ki’i kātaki mu’a ki’i fakahoha’a atu pē mu’a fakamolemole pē kimu’a. Fakatapu pē mo e Feitu’u na ka u ki’i lave pē. Ko e kaveinga fakalukufua mahu’inga foki eni

Sea. Ka ko 'eku tokoni pē 'aku ia koe'uhī 'oku mahino foki ko e ngaahi me'angāue kehekehe 'oku nau ngāue ke feinga'i ma'u taumu'a tatau, ka 'oku 'ikai ke taha pē foki. Ko e taha 'o e ivi mahu'inga taha ia 'e lava 'o tau'i e me'a ko eni ko e kau taki lotu, ko 'enau me'a mai pē, 'oua toe fai ha talitali tau inu vai kotoa, vai kotoa 'a e 'u me'a. Ko e, 'oku ou tui ko e ki'i kau mai.

'Eiki Palēmia: Kole ki'i tokoni 'ai pē tokoni atu ki he Fakafofonga 5 Sea, kapau pē 'e laumālie lelei ki ai. 'Uluaki kole angé ko e konifelenisi 'a e Siasi Uesiliana 'oku te'eki ke fai ke toki fakahoko ki ai ho'o fokotu'u. Ko e me'a 'ata'atā ia 'a e ngaahi siasi ke nau faitu'utu'uni ki ai, 'ikai ke tau lava 'o faitu'utu'uni atu mei Fale Alea ni. Mālō.

Dr. 'Aisake Eke: Sea, ko 'eku, tapu mo e fakatapu pē. Ko 'etau 'u lau me'a foki heni ko 'eku poini 'oku tau kau kotoa, 'oku *holistic approach*, ko 'eku poini ia pea 'oku ou 'ilo pē 'e au 'oku Konifelenisi Kakato ia kau Konifelenisi Mēmipa fakakaume'a pē. Ka ko e me'a ia 'oku ou fakatokanga'i.

Ko hono 2 Sea kapau 'e lahi 'a e savea ko 'eku ki'i savea pē he kau Mēmipa ko ē heni, 'ikai ke u toe fu'u 'alu au, 'oku ou tui 'oku tokolahi 'a e kau me'a ia mo e savea ko eni 'oku ou ma'u, ko 'eku ki'i savea vave hake pē 'aku heni. Ka ko hono 3 'a 'etau 'ai ko eni 'a e ngaahi me'a hangē ko e kiki, kau foki 'a e sipi, 'alu foki 'a e kakai hangē ko e me'a ko eni me'a ki ai 'a e Fakafofonga 11 'o 'Eua, tau 'alu ko e hā 'a e me'a fetongi. Ko e palopalema lahi foki he taimi ni, tuku e sipi ka ke 'alu ki he ha, ōatu foki ki he ika ia 'uhinga nounou ko ē 'a e ika. 'Oku ou 'ilo pē 'e au 'i he fa'a me'a atu ki muli 'a e fa'a talamai pē 'e he 'Eiki Palēmia fa'a me'a ki muli 'a e lahi ko ē 'a e ika mo e koloa, te afe ki hē afe ki hē 'a e ma'u.

Kae kehe ka ko 'eku lave pē ia Sea he kaveinga mahu'inga ko eni ko e 'uhinga ko e kole ke tau ngāue fakataha ko e ngaahi me'angāue ko ē 'oku 'i ai mo e ngaahi sino kehe, ko 'etau kau fakataha 'oku ou tui lava 'o tau tau'i 'a e me'a ko eni, pea mo 'eku savea pē 'aku 'i lotu heni Sea mālō.

Pāloti'i 'o fakapaasi Fokotu'u Tu'utu'uni Fakatonutonu fika 2 ki he Tukahau 'Ekisia 2021

Sea Komiti Kakato: Kalake fai ha'atau lau pē ko hai 'oku ne tali 'a e Fokotu'u Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tukahau 'Ekisia 2021, kātaki 'o hiki homou nima.

Kalake Tēpile: Sea lotu ki ai 'a 'Uhila mo e Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Pohiva Tu'i'onetoa, 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā ki Mulī, 'Eiki Minisitā 'o e Toutai, 'Eiki Minisitā 'o e Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofīli, lotu ki ai 'a e toko 13.

Sea Komiti Kakato: Ko ia 'oku 'ikai ke lotu ke tali 'a e Fokotu'u Tu'utu'uni ...

<005>

Taimi: 1100-1105

Sea Komiti Kakato: ... ko eni kātaki 'o hiki hono nima

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā lotu pehē 'e 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Tau hoko atu ki he Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tute Kasitomu kātaki e Hou'eiki e Komiti 'oku 'atā pē ke mou fakama'ama'a ka ko u fakatokanga atu tauhi mai ho'omou feme'a'aki ki he tu'unga 'o e Lao ko hono 'uhinga ko e taimi ko ē ko ē 'oku mou fa'a me'a ai ki he lotu 'oku 'i ai 'a e tokolahi heni 'oku 'i ai e ongo faifekau heni pea 'oku totonu ke na me'a hake mo kinaua 'o fai mai ha'ana me'a fekau'aki mo e tafa'aki ko ia, ka ko ia tauhi mai ki he tu'unga 'oku fai ki ai 'a e fakatonutonu 'o e tute pea mo e tu'unga ko ia 'oku 'i ai 'a e kasitomu hoko atu ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tute Kasitomu 2021

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu mo e Feitu'u na Sea pea mo e Komiti 'eiki hangē pē ko e fakahoha'a 'anenai ko e tokoua lahi eni e fo'i Lao na'e toki 'osi hono tali ka ko e 'uhinga pē Sea ko e Lao 'Ekisia ia ne fakatonutonu ko ē ka ko e ngaahi liliu tatau pē ia koe'uhí ke na fetaulaki pea mo e Lao ko ia ki he Kasitomu ki he Tute 'a ena 'oku hā pē he kupu ...mahalo 'e tokoni atu e tēpile kapau 'e me'a hifo pē ko e ngaahi fakakalalakasi tatau pē ia 'o e ngaahi koloa tatau ka 'oku pau ke fakatonutonu pea mo e Tu'utu'uni ko ia he Tute ke tatau pea mo e fakatonutonu ko ia na'e fai ki he 'Ekisia Sea ko e ngaahi koloa tatau pea 'oku ou fakamālō atu he fakatokanga 'a e Feitu'u na hangē pē ko e 'oatu 'anenai ko e ngaahi fakatonutonu tu'utu'uni eni ki he Patiseti kuo 'osi tali 'e he Fale ni 'a ia hangē na'e 'osi 'oatu 'e he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā 'a e 'Eiki Minisitā Mo'ui ko e taumu'a he Patiseti ke toe mo'ui lelei ange 'a e fonua pea ko e taha pē eni 'o e ngaahi me'angāue 'oku ngāue'aki he Pule'anga ko ia ko ē 'oku fili ke ma'u e ngaahi koloa ko ia 'oku 'ikai ke mo'uilelei pea 'oku 'i ai leva hono ki'i totongi 'oku ma'olunga ange pea mo e 'amanaki 'e si'isi'i ange 'enau fakatau.

Pea 'oku ou kole atu Sea kapau ko 'ete fokotu'u 'a kita ia ki he kosiliō 'o e ngaahi siasi pē ko e taha e ngaahi siasi toki fokotu'u mai kita ha'ate ki'i fo'i Lao ke fai'aki e ngaahi me'a ko ia, pea kapau 'oku 'i ai ha ngaahi me'a 'i tu'a kae foki mai pē 'a e talanoa ia ke fakatonutonu 'a e tute mo e Lao Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō Tongatapu 5 me'a mai.

Fakatonutonu ki he kupu 1(3)

Dr. 'Aisake Eke: Tapu mo e 'Eiki Sea ko e lave atu pē ko e kongā foki ko eni ko e me'a tatau pē ko e kupu fakatonutonu 'i he kupu 1(3) si'i me'a tatau pē 'i he kāsete ko ē Pule'anga Tonga.

Fokotu'u ke vakai'i ha fengāue'aki mo e ngaahi kupu kehe he teke mo'uilelei kakai

Ko hono ua ko 'eku lave pē eni ki he me'a ko ē na'e toki lave pē eni ki he me'a ko ē na'e toki lau ki ai 'a e 'Eiki Minisitā 'i he me'a ko eni. 'Oku mahu'inga ke 'osi ko ē 'o e ta'u 'oku vakai'i 'a e 'ū me'a ko eni ko e hā e taumu'a ko e 'ū me'angāue ki ai hangē ko e lave ko eni ki he me'atokoni 'oku tau sio 'oku 'alu pē hiki e me'a ka 'oku 'ikai ke ngāue, ka ko e 'uhinga ai ko ē 'a e feinga ke vakai'i 'ū sino kehekehe mo e fengāue'aki ke lava eni.

Ko e me'a 'e taha manatu'i hake 'Eiki Sea 'oku 'i ai foki 'etau Lao ko ia ki he leipolo ko ia 'ai ko ē 'o 'ai ko eni 'o leipolo 'a e 'ū me'atokoni ko eni Tonga ni ke 'asi ai hangē ko e mā 'oku 'i ai foki e Lao ki ai pau ke leipolo pau ke tohi'i ko e hā e me'a 'i loto he me'atokoni ko ia. Ko

e Lao ko ia kuo 'osi fokotu'u te'eki ai ke fakahoko ia ka ko e ngaahi me'a ia 'oku nau felālāve'i ki heni 'a ia ko e fokotu'u pē ia ke toe fai ha sio fakalukufua ange ki he 'ū *instrument* ko ē mo e me'angāue ki heni koe'uhí ka tau feinga kātoa kae lava 'o tau'i 'a e me'a ko eni Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō, me'a mai 'a Tongatapu 2.

Fokotu'u ke fakasi'isi'i hū mai koloa 'ikai fakatupu mo'uilelei

Dr. 'Uhilamoelangi Fasi: Tapu mo e Feitu'u na Sea pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato ka u ki'i lave atu pē ki he Lao ko eni. 'Oku ou poupu pē ki he taumu'a 'a e Lao ko eni koe'uhí ko e mo'uilelei ko ē 'a e kakai ka 'oku hangē pē ko e ngaahi lave kimu'a neongo 'etau hiki 'etautolu 'a e totongi 'o mamafa 'e kei fakatau pē ia 'e he kakai, hangē ko e me'a na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga ko e taha pē eni ia 'a e ngaahi founa ki he fakahoko 'a e ngāue ko ē ki he mo'ui lelei ka ko u tui 'oku 'ikai ke fe'unga he koe'uhí 'e hikihiki pē totongi ia 'o e ngaahi koloa ko eni 'e kei fakatau pē 'e he kakai pea ko e 'uhinga pē 'enua fakatau ko hono kei tuku mai he falekoloa ko u tui kapau te tau fakakaukau'i ha founa ange 'e taha hangē ko eni kapau 'e ki'i ta'ota'ofi hono 'omai pē 'e ki'i fakasi'isi'i hono 'omai he 'ikai ke toe 'i ai ha nutolo ke toe o e kakai 'o fakatau pea te nau afe hake leva...

<007>

Taimi: 1105-1110

Dr. 'Uhilamoelangi Fasi: . ki he ngaahi me'atokoni mo'ui lelei ko ia 'oku tau faka'amu ki ai. Ko e natula ia 'o e tangata tautautefito ki he kakai Tonga. Ka 'i ai pē me'a ia ko ē te nau o pē nautolu 'o 'omai neongo 'a e hikihiki hono totongi. Ka 'oku ou tui kapau te tau toe fakakaukau ha founa 'e taha ke fakasi'isi'i ā hono 'omai kae afe e kakai ki ha me'atokoni 'e taha ko u tui mahalo 'e faingofua leva pea 'aonga 'etau ngāue ko eni 'oku fai. Mālō Sea.

Sea Kōmiti : Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia : Mālō Sea e ma'u faingamālie tapu mo e Feitu'u na tapu mo e Hou'eiki Mēmipa e Kōmiti Kakato. Ko e ki'i fakatonutonu atu pē ki he me'a 'a Tongatapu 5 na'e pehē 'oku 'ikai ke fai e *label*. Kātaki pē na'e 'i ai 'a e ki'i fakatonutonu atu 'anenai ka 'oku me'a mai 'a Tongatapu 2 'oku 'osi lele *label* 'a e 'u me'atokoni ngaohi mo e me'a 'i Tonga ni Sea. Ko e 'ai pē ke ki'i fakatonutonu pē lekooti. Mālō Sea.

Dr. 'Aisake Eke : Sea hūfanga he fakatapu ka u ki'i lave atu pē ki ai. Ko 'eku lave pē 'aku hangē ko e mā. Ko 'ete 'alu ko ia 'o fakatau 'a e fo'imā 'i muli kuo 'osi 'asi ai 'a e *label* ko e hā 'a e me'a 'i loto. Ko e mā ko ia 'oku tufa ange 'Eiki Palēmia 'oku 'ikai ke 'asi ha me'a pehē, mahalo ko kolo ni pē 'oku 'ikai ke 'asi ia mālō.

Pālōti'i 'o tali Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tute Kasitomu 2021 & fakatonutonu

Sea Kōmiti : Mālō. Ko e tu'u ko eni 'oku 'i ai 'a e femahino'aki heni ko ia ai tukuhake 'a e Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tute Kasitomu ke fai ha pālōti ki ai. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e tu'utu'uni ko eni kātaki 'o hiki homou nima. 'Ohake fakataha ai pea mo e konga ko eni 'oku 'i

ai mo e fakalelei kuo pau ke kamata'aki 'a e ngāue 'a e tu'utu'uni ko eni mei he 'aho 'o e kasete ke fakakau hake mo ia ki ai ki he fakatonutonu ko ia, mālō. Kalake.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea

Dr. 'Aisake Eke : 'Eiki Sea kātaki fakamolemole ko e fakatonutonu ko e Kasete 'o e Pule'anga Tonga. Mālō.

Sea Kōmiti : Mālō. Kalake lau mai 'a e pālōti pē ko hai 'oku ne tali.

Kalake Tēpile : 'Oku loto ki ai 'a 'Uhilamoelangi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Pohiva Tu'i'onetōa, Taniela Likuohihifo Fusimālohi, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Ki Muli, 'Eiki Minisitā Toutai, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, *HRH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. Loto ki ai 'a e toko 15.

Sea Kōmiti : Mālō. Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai kātaki 'o hiki homou nima.

Kalake Tēpile : 'Oku 'ikai ha ...

Sea Kōmiti : Tali ia 'a e tu'utu'uni ko ia mālō 'aupito. Kuo hoko 'a e 11 kātaki te tau ki'i toloi 'a e Kōmiti Kakato. Mālō.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<008>

Taimi: 1130-1135

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Vaea ki hono me'a'anga)

Sea Komiti Kakato: Hoko ki he pongipongi ni. 'Oku 'i he 9/2022 pea kuo toe ai ha tānaki mai e 'Eiki Minisitā Pa'anga ki he tu'unga ko eni 'o e tohi tu'utu'uni ko eni. Mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea fakamālō atu pē he ma'u faingamālie. Ko e fakatokanga'i pē na'e 'i ai 'a e fokotu'u fakatonutonu 'i he kupu (3) 'o e 'uluaki ka ko e vakai ko ē ki he 'Eiki Minisitā Lao pea mo 'ene fale'i 'oku, 'oku 'uhinga pē 'oku mahalo 'oku tonu pē 'ene tu'u ke toki faitu'utu'uni pē Feitu'u na Sea 'o hangē ko e fakatonutonu na'e fokotu'u atu. Pea mo fokotu'u atu Sea.

Pālōti 'o tali Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tute Kasitomu 2021

Sea Komiti Kakato: Mālō. Ko ia 'oku loto ke tau tali e Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tute Kasitomu 2021 kātaki 'o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a 'Uhila moe Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Pohiva Tu'i'onetōa, Taniela Liku'ohihifo Fusimalohi, 'Eiki Minisitā e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā e Toutai, 'Eiki Minisitā e Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki

Tokoni Palēmia, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki e Komiti 'oku toko 14.

Sea Komiti Kakato: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ke tali e tu'utu'uni ko eni kataki 'o hiki ho nima.

Kalake Tēpile: 'Ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō tali ia. Tau hoko atu ki he Tu'utu'uni Fakatonutonu Fika 2 ki he Tukahau 'Ekisia 2021. 'E me'a mai e 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Tu'utu'uni Fakatonutonu fika 2 ki he Tukahau 'Ekisia 2021

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu pea mo e Feitu'u na Sea pea fakamālō atu ai pē he ma'u taimi pehē ki he tokoni mai ke fai hono fakakakato e ngaahi fakatonutonu fakapatiseti ko eni 'oku taumu'a pē ki he lelei 'a e fonua.

Ko e fakatonutonu ko eni Sea 'oku natula tatau pē kupu pē 'e 2 'a ia ko e fakaikiiki pē 'a e 'uhinga pea mo e fakatonutonu. Sea ko e nofo taha pē eni ia ki he ngaahi lolo ki he vakapuna pea mo e ngaahi lolo fekau'aki pē. Ka ko e fakatonutonu pē 'a e, 'a hono faka'ulu'ifika ki he 'ekisia pea mo hono fokotu'u 'ekisia fo'ou. 'Oku mea'i pē he Fale Sea ne 'osi ne 'osi fokotu'u mai pē 'a e 'ekisia ke hiki ki he koloa lolo kehē ka ko hono fakatonutonu eni 'a e lolo vakapuna. 'I he lolotonga ni 'oku neongo ko e ko e fokotu'u eni e sēniti 'e 70 ki he lita ka 'oku 'i ai pē pea mo e *Standing Order* pē ko e ko e tu'utu'uni 'oku lolotonga tu'u ke faka'atā 'a e, ko e 'uhinga pē na'e fu'u mamafa 'aupito hangē ko e ko e *fare* mo e, pea mo e tikite vakapuna mo e ngaahi, ka ko e fakatonutonu pē eni e tēpile Sea.

'Oku natula tatau pē pea mo e fakatonutonu hoko Sea ka ko e kehekehe pē he ko e mea'i pē ko Siulai 'o e ta'u kuo 'osi na'e kamata mai pē ko ē 'a Siulai he ta'u kuo 'osi mo e kamata ke makape hake ko ē 'a e mamafa e loló 'o laka he pa'anga 'e tolú. Pea na'e fai leva ai 'a e tokoni 'a e Pule'anga 'o to'o e ki'i sēniti 'e nima 'a ia ko e ko e, ko e fakatonutonu hokó Sea 'oku meimei nofo tatau pē kae 'alu hifo pē pea mei he sēniti 'e 70 ki he seniti 'e ... ki he ngaahi lolo kotoa ki he ngaahi loló kotoa ka ko e fakatonutonu ka ko e ngaahi fakatonutonu ko ē ngaahi loló 'oku 'osi, 'osi tali ia ka ko e fakatonutonu pē eni ia ki he ngaahi lolo vakapuna Sea. Fokotu'u atu.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 5.

Tokanga ke fakakakato e faka-Tonga he tēpile ke tatau mo e fakapilitānia

Dr. 'Aisake Eke: Tapu pea mo e Sea pehē ki he Hou'eiki Komiti Kakato. Sea ko e ki'i fakatonutonu pē eni 'a ia kuo 'osi, 'a e taha, 'a ia na'e 'osi lave pē ki he fakatonutonu kimu'a ngaahi tu'utu'uni kimu'a kupu lahi taha kupu (3) 'i he kāsete, kāsete 'a e Pule'anga Tonga mo e a'u ki he tēpile ko e fika ko eni ko e ki'i fakamatala koloa ē 'Ekisia peesi ono ko e fika, kolomu ko ē hono ua ko e ko e 'uhinga eni ko e kehekehe 'a e fakapālangi 'ikai ke kakato e faka-Tonga ...

<009>

Taimi: 1135 – 1140

Dr. 'Aisake Eke: ...ke tatau mo e fakapālangi. Ko e konga sai pē lolo vakapuna tatau pē, ko e konga ko eni hono 2 'a ia ko e 2710.12.12 ko e me'a kehe ko ē pea koma 'oku 'ikai ke hū atu ai e konga ko e *unleaded* 'i he konga ko eni ko eni te'eki ke fakatonga'i ia. 'A ē 'oku 'asi ko eni 'i he 10 'i he fakapālangi e. 'A ia ko e 'ai ke fakahū atu ai pe ko e hā hano fa'ahinga fakatonga e fo'i lea ko iá. Ka 'oku 'uhinga 'oku 'ikai ke kakato, 'a ia ko e fakatonutonu atu ia ai ke fakakakato 'a e fakatonga ko iá koe'uhí ke na tatau mo e fakapālangi Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: 'I ai ha me'a mai ki ai 'a e 'Eiki Minsitā Pa'anga hono fakatonutonu e ua ko ení.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ke tokoni mai pe ko e kapau 'oku tonu 'eku laú ko e 27 'oku fakatonga pe 'a 'olunga pea ha'i pe mo e fakapilitānia ke 'uhinga kapau 'oku 'i ai 'a e *polychlorinated biphenyl* ko ia?

Sea Komiti Kakato: Ko e 2710.12.12 ko e me'a kehe ia

Dr. 'Aisake Eke: Tapu pe mo e 'Eiki Sea mo e Feitu'u na 'a ia ko e *unleaded* ko ē 'oku 'ikai ke 'asi ia he fakatongá. 'A ia ko e fo'i konga ia ko ē 'oku pulí, 'a ia 'oku koma pe ia ka na'e teu mai ke fakatonga'i pea koma pe ia 'o tu'u ai. 'A ia ko e fo'i konga ko ē ke 'alu hifo ia ki hē ka na tatau, mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea 'oku mahino pe e fakatonutonu Sea, pou pou atu 'a ia kapau 'e me'a kehe pe ki he me'a kehe, penisini,

Tonu pe fakalea he tēpile 'i he tu'u lolotonga he 'oku kehekehe penisini ki he vakapuna

'Eiki Minisitā Lao: Sea mahalo 'oku mahino ange pe ko hono ngāue'aki ko ē he ko e lolo vakapuna 'oku kehe e *jet fuel* kehe e *unleaded fuel* penisini ē, kalasini ē 'a ia 'oku kiate au 'oku tonu ange pe hono tu'u ko ē lolotonga Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Ko e fakatonutonu ē 'oku me'a mai ki ai e 'Eiki Minisitā Laó 'a e tu'unga ko eni 'oku 'i ai 'a e ngaahi tokanga ki he fakatonutonú oku tonu pe 'ene tu'u lolotongá 'i he ngaahi 'uhinga ko ení ke 'oua toe tēnaki mai ki ai e penisini. Hangē ko e me'a e 'Eiki Minisitā Laó 'oku kehekehe e ngaahi penisini ia 'oku ngāue'aki ko ē ki he vakapuná pea mo e me'alelé. Pea ko hono 'uhingá, tu'u ai pe 'oku ngali tonu pe 'a e me'a kehé kae 'oua 'e toe fakahū mai hono fakaikiki ko eni ko ē 'o e penisini. Ko ia koā 'Eiki Minisitā Lao?

'Eiki Minisitā Lao: Ko ia Sea, he ko e penisini ko ē 'a e *AvGas* 'oku *unleaded* ia ngāue'aki ia ko ē ki he vakapuná kehe ia mo e *jet fuel* 'a ia 'oku ngāue'aki ia ki he ngaahi setí.

Hoha'a Tongatapu 5 ko e hoha'a ia ko e kehekehe faka-Tonga mo e fakapilitānia

Dr. 'Aisake Eke: Tapu mo e Sea pehē ki he Komiti Kakato, 'ikai ko e poiní ia ko e kehekehe 'a e fakatongá mo e fakapālangí. 'Oku 'ikai ke kakato e fakatongá, fo'i lea 'e ua 'a e fakapalangí ko e *others* ko hono fakatongá pe ē 'oku 'osi 'asi pe ia ko e me'a kehe. Ka 'oku toe tēnaki atu ko ē fo'i lea ko eni ko e *unleaded* ko ē 'a ia 'oku 'ikai ke 'asi ia 'i he fakatongá. 'A ia ko e 'uhinga ia pea kapau 'e he ko e tu'u ko ē fakatongá 'oku me'a kehe pea koma. 'A

ia mahalo na'e koma teuteu ke kumi pe ko e hā e me'a. Ko e 'ū me'a kehé ia 'oku me'a kehe pe ia ko e 'uhinga ia ko eni ko ē 'e 'Eiki Minisitā Laó.

Sea Komiti Kakato: 'Eiki Minisitā Ngoue

'Eiki Minisitā Ngoue: 'Oku ou tui ko e me'a kehe ko ená 'oku 'uhinga ki he *biofuel* 'a ia 'oku 'ikai ke ngāue'aki ia 'i Tongá ni ko e *biofuel* 'oku fakataha'i e *unleaded* pea mo e fa'ahinga lolo ia 'oku 'ikai ke 'i ai 'a e fa'ahinga kemikale ko ē. Ko e taumu'a ke fakasi'isi'i 'a e maumau'i ko ē e 'ātakaí. Ka ko 'eku mahino ia ki he me'a kehe ko ē 'o 'ikai ko e penisini pe tísolo ko ia pe mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō toe loloto ange me'a mai 'Eiki Minisitā Ngoue ...

<010>

Taimi: 1140-1145

Sea Komiti Kakato: ... ngoue 'i he tu'unga ko eni 'o e felingiaki 'o e lolo pea mo hono kehekehe, fēfē ha me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi ki he tu'unga ko eni 'o hono fakafaikehekehe'i 'o e loló pea mo e *unleaded* pea mo hono fakatu'unga ko eni ko ē 'o e fai e feme'a'aki ki ai mei he faka-Pilitānia ki he faka-Tonga. Mālō.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Mālō Sea, tu'u pē ke 'oatu pē tokoni ko eni 'i he me'a 'oku ma'u 'e he motu'a ni. Mahino 'aupito pē 'a e lead ia ko e pulu 'oku 'i ai 'ene uesia 'a'ana lahi 'aupito ki he 'ātakai, mahalo 'oku mea'i 'e he tokotaha kotoa pē 'i he ma'u'anga vai ko ē 'a Loma 'i he taimi ko ē, na'e hoko ia ko e maumau lahi ki he mo'ui 'a e kakai.

Ko e *unleaded* Sea 'oku mahalo ko e 'oku 'i ai 'a e ngaahi mīsini 'oku nau ngāue lelei 'aupito 'i he *unleaded* tautefito ki he ngaahi mīsini ko eni ko ē na'e toki ngaahi mai kimui ni, ka ko e *lead fuel* 'oku 'i ai 'a e ngaahi mīsini 'oku nau ngāue lelei ki ai tautefito ki he ngaahi mīsini *diesel*. Pea 'oku 'i ai 'a e poupou lahi atu ia ki he fokotu'u ko eni, koe'uhi ke lava 'o fakafaikehekehe'i 'a e ngaahi mahu'inga 'o e lolo 'i he ngaahi feitu'u ko eni 'oku totonu ke na u ngāue ai.

Sea mahalo ko e tokoni pē ia 'oku ma'u mei he motu'a ni, ka ko e *unlead* 'oku tokoni 'aupito ia ki he *environment* mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Dr. 'Aisake Eke: Sea hufanga 'i he fakatapu, tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki Komiti Kakato. Tuku kau faka-Tonga'i atu 'e au, me'a kehe *unleaded*, angiletite, 'osi lava mālō.

'Eiki Palēmia: Sea ka u toe kau atu pē mo au 'i he fie tokoni Sea fai 'a e, 'atā pē. Tapu mo e Feitu'u na Sea, tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Hangē pē ko e fokotu'u 'a e Minisitā Pa'anga 'anenai kapau 'ai pē penisini, he ko e *unleaded* foki eni 'oku tau anga ki ai 'i he pausa, 'a he'etau ō atu ko ē 'o 'utu ko e penisini *unleaded*, kapau 'e toki ha'i ai pē 'a e aniletie 'a eni ko ē na'e fokotu'u mai 'e Tongatapu 5 ke fakamahino'i ko e *unleaded*, ka ko e penisini mahalo 'oku lahi ko e 'uhinga ki ai 'a e taumu'a ko eni, hangē pē ko ia na'e fokotu'u atu 'e he Minisitā Pa'anga.

Sea Komiti Kakato: Fakahoko mai mei he Kalake ‘e toe fai hano vakai na’e ‘i ai ‘a e lea Tonga na’e ngāue‘aki ki he *unleaded*, Tongatapu 5 he ‘ikai ke tali ho’o fo’i faka-Tonga ko ena ‘e fai hano vakai ko ia ai ‘oku tuku atu ki he Komiti Kakato ko ia ‘oku ne tali ‘a e ...

Dr. ‘Aisake Eke: Kātaki pē tapu mo e Feitu’u na, ‘a ia ko e mo e Komiti Kakato, ‘a ia ko e ‘uhingá ‘e tuku ‘a e fo’i faka-Tonga ki he Kalake ke ne toki fakahū mai? Ko ia, mālō.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ko e fo’i faka-Tonga ‘oku ‘omai lolotonga ‘oku fai mai hono vakai mai ‘a e, ‘oku ‘i ai ‘a e faka-Tonga ki he *unleaded* pea ‘i he’ene pehē ‘e ‘omai leva ia ‘o ‘ohake leva ia ki he me’a kehe, koma (,) pea hū ai, ‘a e ki’i fo’i lea ko ia ko eni ko ē ko ē ‘oku pehē.

Fakatonga ki he *unleaded* ke ngāue’aki ko e penisini

Ko ē kuo fakahoko mai mei he Kalake ‘oku tonu ‘a e me’a na’e ‘omai mei taumu’a mei he ‘Eiki Palēmia, ko e *unleaded* ko hono faka-Tonga ko ē ‘oku ngāue’aki ko e penisini pea ko ia ‘e ngāue’aki leva ia ‘a e fakatonutonu ko ia. ‘E ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘ai ke mea’i ‘e ho’omou kakai ‘oku ‘i ai ‘a e tute ke hikihiki pea nau mea’i ko e penisini ‘a e hingoa fakapapālangi ko ia ‘o e *unleaded*, ‘oua hangē ‘oku mou hiki pē moutolu ‘a e tute ta’etemou ‘iloa ‘ilo’i ‘a e koloa. Ko e me’a ia ke mou tokanga ki ai.

Kae kātaki ko ia ‘oku mou loto ke tali ‘a e Tu’utu’uni ko eni fakatonutonu fika 2 ki he Tukahau ‘Ekisia ...

Tokanga ki he liliu ongo e lea mei he fakapālangi ki he faka-Tonga

Dr. Taniela Fusimālohi: Kātaki Sea ko e, ko ‘eku tokanga pe ‘a’aku ia ki he taimi koē ‘oku ta u feinga ai ke tau liliu e faka-Tonga he ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi lea ia heni ko e fo’i ‘ai hangatonu pē, kapau te tau tali pea ko e founa faka-Tonga pē te tau fai? Hangē ko eni ko ia ‘oku ha ‘i he peesi 6, 2710.20.00 ‘a e ha’u hangatonu, ‘oku liliu ongo, kae ‘ikai ke liliu ‘uhinga hangē ko e me’a ko eni ‘oku tau tala, ta ko ē ko e *unleaded* ia ko e ‘uhinga ki he penisini, kae ‘ai e faka-Tonga ia ko e ‘anileteti. Ka ko ia ‘oku pehē ‘a e fo’i kongā ko ē ‘oku hiki mai ki ...

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu pē Sea ko e ‘uhinga pē na’a tokoni e, fai mo fakama’ala’ala. Ko ‘eku fakatonutonu ia hangē ko e me’a ‘a e Sea ko e fo’i lea eni ‘oku ‘osi ngāue’aki kimu’a ‘e he Fale Alea ni, hangē ko ia na’e ‘omai ko ē mei he Kalake. ‘A ia ‘oku ‘ikai ke ...

<005>

Taimi: 1145-1150

‘Eiki Palēmia: ...Ke toe fehu’ia ia ‘o kapau na’e ‘osi ngāue’aki ia kimu’a ‘a e faka-tonga ‘a e *unleaded* ko e penisini pea ko e ‘etau lea ia ko e penisini pea kapau te tau toe faka’uhinga tautolu ‘ū ngaahi lea kehe ko e me’a kehe ia ka ko e me’a ia kuo ‘osi tali he Fale ni pea ko e hangē ko e fokotu’u mai ‘a e Sea na’e ‘omai mei he Kalake ko e penisini mālō.

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea ko e ‘uhinga ko e fakatātā eni hangē ko e fakalea ko ē *mineral* pituminuouasi. Kuo ‘osi ngāue’aki nai ia kimu’a pea kapau na’e ‘osi ngāue’aki ia kimu’a ‘oku faka’ofa’ofa pē ia, ka ‘oku hangē ‘e ‘alu ‘etau faka-tonga he ko u fakatokanga’i he ngaahi faka-tonga lahi ko e ‘ikai pē ke ma’u ha lea tonga totonu ‘oku ‘alu leva ki he founa ko eni ko e ‘alu ongo ‘o e faka-Tonga mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō fakamālō atu ‘e ‘Eua 11 he fakatokanga ‘oku fai mou mea’i pē ko e ngaahi ngāue ko eni na’e tuku mai ia he vaha’a folau pea ‘i he’ene pehē ‘oku tau puke kitautolu ‘a e mui’i maea ke nono’o ki ‘uta ko e tu’unga ia ‘oku ‘i ai. Ko e me’a ‘oku ke me’a mai ki ai fekau’aki mo e fakatonulea ‘oku mo’oni ka te tau hoko atu he ko e ‘uhinga ko e me’a ia na’e tuku mai’aki ko ē ko ē mei he ‘ofisi ko ia ‘o e Minisitā Pa’anga.

Pāloti ‘o tali Tu’utu’uni Fakatonutonu fika 2 ki he Tukahau ‘Ekisia 2021

Ko ia ‘oku loto ke tali ‘a e Tu’utu’uni ko eni Fakatonutonu Fika 2 ki he Tukahau ‘Ekisia 2021 kātaki hiki homou nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a ‘Uhila mo e Langi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Pohiva Tu’i’onetoa, Taniela Liku ‘o Hihifo Fusimālohi, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Toutai, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō loto ki ai e toko 14.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ke tali ‘a e Tu’utu’uni ko eni kātaki ‘o hiki hono nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō tali ia ‘a e Fokotu’u Tu’utu’uni ko eni.

Tu’utu’uni Fakatonutonu (Fika 3) ki he Tukahau ‘Ekisia 2021

Tau hoko atu ki he Tu’utu’uni (Fakatonutonu) (Fika 3) ki he Tukahau ‘Ekisia 2021. Me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga fekau’aki pea mo e Fokotu’u Tu’utu’uni ko eni mālō.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu mo e Sea e Komiti Kakato pea kole fakamolemole atu koe’uhí ko e ngaahi tōnounou he fakafōtunga ‘o e lea totonu koe’uhí pē ko si’ete kaungāue me’a mei he Lausi’i mo e Pupu’apuhi ‘oku nau faka-Yonga holo ‘a e ngaahi lea ko eni kae fai ha tokanga ki ai.

Sea ko e fakatonutonu ko eni na’e faipē ko ē ‘a e Tu’utu’uni ‘a e Pule’anga fokotu’u ‘a eni na’e ‘osi hono paasi pea ne toe kamata ke ‘alu hake ‘a e lolo ki ‘olunga ‘i Siulai ‘o e ta’u kuo’ ‘osi pea na’e toe sio ki ai ‘a e Pule’anga koe’uhí ko e tokoni ki he fonua pea na’e toe tu’utu’uni ke toe holo hifo ko ia ki he ‘ekisia ‘oku ‘asi ‘i he peesi 6, tute ‘ekisia ko e fo’i liliu holo pē ko e ‘unu holo ko ē ‘a e ‘ekisia na’e toe holo hifo ki lalo ‘Eiki Sea ‘a ena ‘oku hā pē he tēpile peesi 6 pea ko e ki’i kehekehe pē ia mo e liliu fakatonutonu ko ē na’a tau fou mai ai Sea fokotu’u atu.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai Tongatapu 5.

Fakatonutonu ki he Tu’utu’uni Fakatonutonu fika 3 ki he Tukahau ‘Ekisia 2021

Dr. ‘Aisake Eke: Tapu mo e ‘Eiki Sea mo e Hou’eiki Komiti Kakato Sea ko e ki’i fakatonutonu ai pē kupu 1 kupu (3) si’i ko e kāsete ‘o kau atu ai mo e Pule’anga Tonga mo e

‘alu hifo ai pē peesi 6 ko e tatau pē eni mo e me’a ko ē ‘anenai ko e 27.1012 ‘a ia ko e ‘aitemi fika tute 2 ‘a ia ko e me’a kehe pē penisini koe’uhí na’e ‘ikai ke kau ia he me’a mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō ko e fokotu’u mai ē ke tali e Tu’utu’uni ko eni fakataha pea mo e fakatonutonu ‘oku ou me’a pē ki ai. Ko ia ‘oku loto ke mou tali ‘a e Fokotu’u Tu’utu’uni ko eni kātaki ‘o hiki homou nima.

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a ‘Uhila mo e Langi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Pohiva Tu’i’onetoa, Taniela Liku ‘o Hihifo Fusimālohi, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. ‘Oku loto ki ai e toko 13.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai kātaki ‘o hiki ho nima

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Tali e Tu’utu’uni ko eni fakataha pea mo hono fakatonutonu tau hoko atu ki he Ngaahi Tu’utu’uni ki hono Pule’i ‘o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa’anga Hū Mai 2021. Me’a mai e ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

Ngaahi Tu’utu’uni ki hono Pule’i Ngaahi Ngāue Tānaki Pa’anga Hū Mai 2021

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu atu mo e Feitu’u na Sea pea mo e Komiti ‘eiki. Sea ko e tefito’i Lao fo’ou ko eni na’e tali ia...

<007>

Taimi: 1150-1155

‘Eiki Minisitā Pa’anga : ... ‘e he Fale ‘Eiki he ta’u kuo ‘osi. ‘A ia ko e ngāue lahi eni na’e fai ki hono toe vakai’i ‘o e lao ki he tānaki pa’anga pea mo hono fakaikiiki ko ia a hono ngaahi faka’uhinga pea mo e ‘uhinga ke toe lelei ange ‘a e tānaki pa’anga. Ko e ngaahi tautea ko e ngaahi founa ke tauhi ‘a e ngaahi fakamatala pea mo, na’e ‘i ai ‘a e ngaahi kongā ia na’e ‘i he ‘u lao kehe hangē ko e lao ki he tukuhau ngaue’aki pea mo e ngaahi me’a faka’ilekitulonika kimui ni mai. ‘A ia ‘oku meimei hū kātōa mai ia ‘i he fakatonutonu tu’utu’uni ko eni ‘i hono fakahoko ‘aki ‘a e Lao Tānaki Pa’anga.

Sea ko e tānaki tukuhau ‘a e fonua neongo ‘a e ngaahi taimi faingata’a ka ‘oku mahalo ko e ta’u lahi eni ‘oku meimei a’u ki he 10 ‘o laka hake ‘i he 10 ‘a e ngāue lahi ‘a e Pule’anga ke fai hono fakalelei pea toe siofi ‘a e ngaahi lao ‘o hangē ko ia ‘oku mou mea’i. Ko e ngaahi fakatonutonu ko ia ‘oku tuku mai ki he Fale ‘oku meimei lahi ko e ‘u fakatonutonu fekau’aki pea mo e founa hono tānaki. Ko e taha foki eni ‘a e ngaahi fatongia faingata’a he ‘oku ‘uhinga foki ‘oku koe’uhi ko e kau ai ‘a e pa’anga. Pea ‘oku mahu’inga fau ki he ngāue ‘a e Pule’anga ke lava tonu ‘a e fakafuofua ‘a e ngaahi mafai pea mo e founa ke fakahoko lelei ‘aki ‘a e tānaki.

Sea ko e manatu ‘a e motu’a ni he’ene kei fakahoko fatongia ‘i he mei tu’a ‘i he Pule’anga ‘i he pangikē na’e fai ai ‘a e sio tau’atāina ki he Pasifiki. Pea ko e taimi ko ia na’e sio ai ki he ngaahi ma’u mafai tānaki pa’anga ‘a e Pasifiki ko Tonga na’e kau he ‘uluaki. ‘A ia ko hono

fakamaaka ko e fo'i 5 ka na'e 4.5 'a hono fakamaaka ko ia 'a Tonga. Ko e maaka kakato ko e 5. Ka ko e taha e me'a na'e na'e fai e sio ki ai ko e 'uhinga ko e vave 'a e toumoliliu hono hanga 'e he Pule'anga 'o fakafō'ou 'a 'ene ngaahi Lao Tu'utu'uni koe'uhi kae lava ke toe lelei ange 'ene tānaki pea 'oku hā pē ia Sea. Ko e taimi ko ia ko ē na'e fai ai 'a e 'uluaki faingata'a fakamamani lahi ko ia he 'ekonōmika, na'e holo meimei holo 'a e pa'anga 'a e Pule'anga holo 'aki ia 'a e meimei ofi ki he peseti ki he vaeua 'ene holo ki lalo. 'A ia ko e laine eni e 2007 kake mai ai ki he 2009. 2010. Pea ko 'ene, na'e lava leva ke hanga 'e he Pule'anga 'o fakalelei'i lahi 'ene founa tānaki, pea ko 'ene a'u mai tatau ia mo e peseti 'e 18 'o e pa'anga fakakātoa 'o e 'ekonōmika 'a e fonua pē ko e *Gross Domestic Product*. Taimi ko ia na'e makape mai ai hono fakaakeake mai ko ia 'o e tānaki tukuhau na'e toe mei foki pē ia 'ova 'o liunga 2 'a 'ene pa'anga tānaki ko ē 'o e tānaki tukuhau. 'A ia na'e kaka leva ia mei he peseti 'e 18 fakakātoa 'o e 'ekonōmika 'o 'alu hake ki he peseti 'e 23. Ko e lolotonga ni Sea 'oku tau 'unu'unu atu ki he peseti 'e 25.

Ko e sio ko ia mei tu'a 'a hono vakai'i 'e kinautolu 'oku taukei ange he mala'e ko eni, 'oku kau 'a Tonga pea mo 'ene founa ngāue 'i he onopooni ange he Pasifiki. Sea ko e fokotu'u lao tu'utu'uni ko eni kuo 'osi tali 'e he Fale ia 'e lao ka ko e tu'utu'uni eni ko ē 'oku fokotu'u mai pea 'i ai mo hono fakakiiki ke tokoni ki he Potungāue 'i hono fakakakato Sea pea 'oku 'i ai 'a e 'amanaki lelei pē kapau 'oku 'i ai ha tokoni mai 'a e Kōmiti ke tali ha ngaahi fokotu'u ke tokoni ke toe lelei ange 'a e fua fatongia. Pea kapau kuo tokamālie pea fokotu'u atu Sea.

Sea Kōmiti : Me'a mai Tongatapu 5.

Dr. 'Aisake Eke: Tapu mo e 'Eiki Sea. Ko e fakatonutonu ai pē 'a e tokatāmaki 'a e tokamālie 'a ia ko e fika 11 ko e kupu 1, kupu (3) si'i mei tatau pē mo e kupu he peesi 6 'a e me'a tatau pē ko ē 'a e 27 'a e *item* fika tute fika 2me'a kehe ko ē pea 'alu ai pē ki he penisini. Ko e me'a ia ko ē. Mālō.

Sea Kōmiti : Toe me'a mai ange 'e Tongatapu 5 'a e fakatonutonu ko ena. Ko fe koaa peesi?

Dr. 'Aisake Eke: Peesi 5 'a ia ko e 1 kupu (3) si'i faka-Tonga. Kasete 'aho 'o e Kasete 'a e Pule'anga Tonga. 'Io Sea ko u lau atu 'e au 'a e fika 12 fakamolemole. Ko e fika 12 ko e ki'i lave atu pē ki he ki'i lave fakalūkufua pē ka u toki 'alu hifo ki he ngaahi poini...

<008>

Taimi: 1155-1200

Dr. 'Aisake Eke: ... fakafō'ituitui, mahalo ko e me'a mahu'inga pē ia 'i he 'i he 'ū me'a kātoa 'ū lao ko eni ki he ngāue hake ko ē 'a e founa 'ilekitulōnika hangē ko e uepisaiti mo e 'ū me'a pehē he ko u lave'i 'a e ni'ihina' nau feinga mai fakahū mai 'enau ngaahi lipooti he ngaahi potungāue 'ai atu mate uepisaiti ia mo e 'initāneti' pea nau feinga mai he ē ko 'eku 'ai pē 'a'aku ke fakapapau'i ko e ngaahi founa ngāue ko ē 'oku tau fai he taimi ni koe'uhí ke fakapapau'i pē 'oku ngāue 'a e ngaahi founa ko ia Sea.

Sai ko e fakatonutonu Sea, mahino 'aupito foki e hū mai ko e fakalelei'i pē eni ia 'a e tu'unga lao lolotonga tautautefito ki ha ngaahi fatongia 'a kinautolu ko eni 'oku nau hoko ko e kau Tauhitohi kuo nau Fakafofonga 'ai e ngaahi pa'anga, mai 'o fakahū mai e ngaahi fakamatala tukuhau pea pehē pea mo e ngaahi fatongia ko ē ngaahi 'a e founa ngāue'aki he ngaahi kautaha lalahi mo e kautaha iiki 'a ia 'oku fakatokanga'i 'aupito 'i heni.

Fokotu'u ke fakatonutonu kotoa e ngaahi foomu he 'oku lahi e fehalaaki

Ko e konga 'uluaki pē Sea 'i he pea mo e 'io pea mo e ngaahi foomu Sea. Ko e fakatonutonu Sea ko e ko e ngaahi foomu Sea ko 'eku fokotu'u atu lahi 'aupito 'a 'ene fehalaaki pea ko u fokotu'u atu 'e au fakatonutonu kotoa e 'ū foomu pea kātaki ke tali mo e fakatonutonu fakatonutonu kotoa e foomú. Ko e tu'u ko ē e faka-Tonga mo e fakapālangi ko e me'a tatau pē 'oku 'omai he faka-Tonga mo e fakapālangi ko 'eku lau hifo ko ē e me'a 'oku 'ikai ke sai ia pē na'e anga fēfē kae mahalo na'e me'a. Ko u kole atu au ki he foomu kātoa fokotu'u fakatonutonu kotoa Sea 'oku fiema'u ia ke fakatonutonu kotoa koe'uhí ke faka-Tonga fakapālangi ke na tatau. 'A ia ko 'eku lau fakalukufua ...

Fokotu'u ke fakatonutonu ke tatau faka-Tonga mo e fakapilitania he kupu ki he mafai he tupu 107

Ko e ua me'a pē Sea ki he peesi, peesi 7 kātaki 'i he tu'unga ko ena 'o e 'o e faka-Tonga 'a ia 'oku 'alu ki he kupu'i laó 'a ia ko e fakamatala ko ē ki 'olunga ko fē 'a e kupu'i lao ko ē ko fē mafai 'a ia ko e kupu 107 'oku ha'u ki ai mei ai e fakamafai hono 'ai e tu'utu'uni ko eni.

Sea 'oku kehekehe eni pea mo e fakapālangi. Ko e tu'u ko ē he fakapālangi ia ko e mafai ko ē 'oku ngāue ko ē ki hono 'a ia ko e tu'utu'uni ngāue ko eni 'oku 'i he mafai pē 'o e Minisitā 'a ia kapau 'e 'alu ki he fakapālangi 'oku kehekehe ia. Ko e taimi ko ē 'oku ha'u e faka-Tonga ko e mafai ia 'oku 'asi ia ai mafai 'o e Minisitā 'i he loto ki ai 'a e Kapineti na'a fetō'aki 'ikai ke 'asi ai e konga ia ko ia. 'A ia ko e fakatonutonu 'uluaki Sea tānaki atu e me'a ki he 'ū foomu.

Ko e ua ko e kupu lahi taha kupu (2) 'a ia mahino ko e kāsete 'asi ai pē 'a e 'ū kāsete ...

'Eiki Palēmia: Kole atu Sea ke u ki'i kole fakama'ala'ala pē ki he Fakafofonga ke ne, 'ai mai ange 'a e fo'i kupu ko eni na'e toki 'osi lau ki ai 'a e kehekehe ko ē 'a e fakapālangi mo e faka-Tonga? Ko u kole atu ke ... Ko e hā koā 'a e peesi kātaki?

Dr. 'Aisake Eke: Peesi 'a ia ko e peesi fitu foki eni e faka-Tonga 'a ia ko e, 'i hono ngāue'aki e ngaahi mafai kuo foaki 'e he kupu 107 'a e Lao ko eni Pule'i e Ngaahi Ngāue, Ngaahi Ngāue Tānaki Pa'anga Hū Mai 2021 'oku fa'u ai 'e he Minisitā 'oku tokangaekina e Tānaki Pa'anga Hū Mai 'o e Tukupau 'i he loto ki ai 'a e Kapineti 'o e Ngaahi Tu'utu'uni ko eni. Kapau 'e 'alu ki he me'a fakapālangi 'ikai ke na 'ikai ke na tatau naua ia. Ko e me'a 'oku tānaki mai 'e he fakapālangi 'oku, tānaki mai 'e he faka-Tonga ia e Kapineti. Ka ko e taimi ko ē 'oku ha'u ai ko ē ki he fakapālangi ia 'oku ko e mafai pē ia 'o e 'Eiki Minisitā.

'Eiki Palēmia: Ko ia 'a ia kapau ko e ko e, manatu'i ko 'etau ngāue foki ko e faka-Tonga 'oku pulé 'a ia 'e tonu ke fai ha, 'oku 'ikai foki te tau tali 'e nautolu eni 'a e lao fakapālangi 'a ia kapau te tau nofo pē tautolu 'o mahino 'oku loto ki ai ē pea *consent* ki ai e Kapineti ko e tu'u ia he taimi ni ko ē 'a e tu'utu'uni he ko ia ko e tu'utu'uni faka-Tonga foki 'oku te tau 'oku fakapaasi ko e fakapālangi ia 'oku 'ikai ke kau ia he, he *effective* ko ē he, mālō Sea.

Dr. 'Aisake Eke: Tapu mo e Feitu'u na Sea mo e Komiti Kakato ko u ki'i kole au ki he 'Eiki Minisitā Lao ko fē 'a e me'a 'oku tonu? Ma'u e mafai 'e he 107 'oku 'i he Minisitā pē pē Minisitā 'i he loto ki ai e Kapineti fakamolemole? Koe'uhí ke fakatonutonu lōua fakamolemole.

'Eiki Minisitā Lao: Sea ko e tu'utu'uni 'a e 'Eiki Minisitā he 'ikai ke tu'utu'uni tokotaha. Kuo pau ke fou he Kapinetí ka ko eni ko u lolotonga vakai'i 'a e tefito'i laó ko e hā 'ene laú.

'A ia ko 'ene faka-Tonga ē ko 'ene tonu ia 'e Sea.

Sea Komiti Kakato: Ko ia 'oku tonu e 'a e me'a 'a e 'Eiki Minisitā Laó fai ki he faka-Tonga lea faka-Tonga kae 'uma'ā foki 'a hono liliu 'o hono fokotu'u mai 'i he lea pea mo e tohi faka-Tongá tonu ia. Ko e tu'unga ko eni ko ē ko ē 'oku hā ...

<009>

Taimi: 1200 – 1205

Sea Komiti Kakato: ... mai ko ē he fakapilitāniá 'i he peesi 6. Tapu ange pe pea mo e Komiti 'Eiki ni ko e *cut and paste* pe foki eni 'oku ngāue'akí ko hono 'uhingá ke fakatatau ki he ngaahi fiema'u ko eni ko ē ko e 'oku 'i aí. Pea 'i he'ene pehē 'oku 'ohake ai ko ē 'e Tongatapu 5, me'a mai Tongatapu 5.

Dr. 'Aisake Eke: Sea ko e ki'i fo'i *cut* eni ia ne tau ia he penisiní ka 'oku tonu ke ha'u e me'a. 'A ia ke u liliu atu ai pe mo e fakatongá mo e fakapālangí 'a ia ko e tu'u ko ē fakapālangí ia 'a ia 'e ha'u ko ē 'osi pe kasitomú pea *with the approval of Cabinet* 'a ia ko e fo'i kongá ia ke hū mai pe pea hoko atu pe toengá. Koe'uhí ke na tatau e

'Eiki Palēmia: Kole atu pe Sea ke ki'i fakama'ala'ala mai mu'a ko 'etau alea'i eni 'a e Tu'utu'uni fakatongá. 'Oku 'ikai ko 'etau alea'i eni e Tu'utu'uni fakapālangí pe ko e *Regulations*. Ko e ki'i anga pe e me'a he 'ikai ke tau hikinima'i 'e tautolu e lao fakapalangí ko e tu'utu'uni fakatongá. Kapau 'e toki fakama'ala'ala mai 'e he Kalaké ka ko e anga pe ia 'eku he 'e toki lava leva 'o toki 'o toki fai ha sio ia ki he fakapālangí ka ko e fakatongá ia te tau hikinima'í.

'A ia kapau 'e liliu 'o hangē ko e 'oku ou mahino'i pe 'e au ia e me'a 'oku me'a ki ai 'a Tongatapu 5. Te tau toe hikinima'i fakataha pe pe hikinima'i fakatongá pea kehe pē fakapalangi. 'Ai pe ke kole fakama'ala'ala mai Sea mei ho'o kau ngāué, mālō Sea

Fokotu'u ke fakatonutonu loua faka-Tonga mo fakapilitania he 'oku paaki e Lao he ongo lea

Dr. 'Aisake Eke: Sea tapu pe mo e fakatapu mo e Komiti Lao, Sea ko 'etau fakatonutonu eni ko e lao ko eni 'oku ha'u fakapālangí, faka-Tonga. 'Oku 'i ai taimi 'e ni'ihi 'oku hala e fakatongá, tonu e pālangí. Taimi 'e ni'ihi 'okú na fetō'aki. 'A ia ko u fokotu'u atu tau 'alu ko eni 'oku mau vakai'i lōua e ongo tafa'aki, ongo leá 'o mau 'ilo ai ko ē 'o ma'u ai ko ē fetō'akí 'a ia ko e tu'u ko eni he ko 'etau laó 'oku paaki fakatonga mo fakapālangí Sea. Neongo ko e he pe 'oku 'i ai ai pe foki 'oku maau e Minisitā Laó ko e hā ha'ane me'a. Ka ai ha me'a 'oku 'ikai ke kakato he fakatongá 'oku 'i ai e tokoni mai 'a e fakapālangí ki ai Sea. Kaikehe ka 'oku totonu ia ko 'etau ngāue 'i Fale Aleá ni ia 'ai lōua ke tonu he 'oku paaki lōua, mālō.

Lord Tu'ivakanō: Sea ko e mahino pe ko e ngāue 'a e Falé ni ko e fakatonga ka 'i he taimi tatau ko 'etau laó na'e 'i he fakapālangí. Ka ko 'etau feinga ko ē ke liliu 'oku mahino, he ko u tui kapau 'e 'ave ki falehopo e me'a ko eni ka fai ha hopo pea ko e kau fakamaau pālangí ena 'oku me'á. Ko u tui mahalo hei'ilo pe te nau, 'e mahino kiatekinautolu ange e me'a fakapālangí.

Ko 'etau feinga ko eni ke tatau 'etau laó ke mahino 'oku *international* pea 'oku tau fakakaukau ki he me'a. Ka 'oku ke 'atu pe me'a ke tau fakatonga e me'a ni pea 'osi pea 'atu ki muli. 'Oku mahino te nau toe ki'i fakakaukau pe 'oku tau kei taau ke tau fa'u lao. Kehe e me'a ko ē 'oku tu'u mai he fakatonga pea kehe e me'a.

He ko u tui ko e me'a ko eni Sea na'e tonu ke fai ha ngāue ki ai 'a e kōmití he ko e me'a eni ia meí he Pule'anga kuo 'osí ke fai ha fakatonutonu he 'oku te tau nofo tautolu he Komiti Kakato ko e fakatonutonu lea mo e ha fua kae 'ikai ke fai e ngāue 'a e Komiti Kakato. Ko e me'a ia 'a e potungāué na'e tonu ke fai ia 'i he'etau Komiti Pa'anga mo e me'a ke fakatonutonu e 'u ngaahi lea mo e me'a. Kae 'oua te tau ōmai tautolu 'o fakamole hotau taimí, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, fakamālō atu 'e Hou'eiki he feme'a'akí mou mahino pe 'a e feme'a'akí ko ení pea mo e fakatonutonu 'oku faí ka 'oku mo'oni 'aupito e me'a 'oku me'a mai ki ai 'a e Hou'eiki 'o Tongatapu 'i he tu'unga ngāue ko ení. Ka kuo tō mai foki ki lotu fale he'ikai toe lava ke tukuange ia. Ko e me'a 'e hokó ko hono fai e ngāué pea 'i he ngaahi fakatonutonu ko ení 'oku fai ki ai e ngāué 'oku lele fakatonga pe ka e pehē foki ki hono fakalelei'i 'o e fakapilitāniá, me'a mai 'Eua 11.

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea ko u tokanga lahi foki au hangē ko 'eku fakalavelave atu ko ē 'anenaí 'i he 'uhinga totonu pe ia 'i ha ngaahi, ko e 'osi ko ē 'e ngāue'akí 'a e laó. Ko 'eku manatu'i 'e au ia na'e 'i ai 'a e tokotaha na'e ui ko e fakatonulea 'a e pule'angá *government translator*. Na'e nofo ia 'i he 'Ofisi Palēmiá 'o fai e ngāue ko ení, ko e taimi ko ē 'oku ha'u ai ko ē ki he ngaahi komití 'o ha'u ai ki he Falé ko e faka'ofa'ofa atu e fakalea fakatonga. 'O kapau ko e fakatonga 'oku 'ai ke tau ngāue'akí ka ko e me'a 'oku ou manavasi'i ki ai na'a 'osi ange 'etau tali 'a e ngaahi lea ko eni 'oku ngāue'akí pea liliu e lea fakatonga ia 'o *pidgin english* hangē ko e lea 'a e kau Papua mo e kau Vanuatu. Ka 'oku tau lotu ke tauhi hotau fatunga motu'a mo e ...

<010>

Taimi: 1205-1212

Dr. Taniela Fusimālohi: ... lea Tonga, pea ta u foki 'o fai 'a e fakatonutonu ko ē 'oku tonu ke fai he ko e me'a eni ia na'e tonu ke maau ia mo mā'opo'opo hangē ko e tuku'au 'o e Fale ko eni 'oku 'omai 'a e ngaahi me'a 'oku maau, pea tau ō pē 'o fai hotau fatongia ko hono tali mo ta'etali ha ngaahi lao 'oku 'omai.

Ka 'oku ou tokanga lahi Sea ka faifai ku o ta u 'alu 'o 'alu pē taimi 'i he'etau tali 'a e faka-Tonga 'o vāmama'o 'a e fakapālangi ia mo e faka-Tonga, he ko hono mo'oni ko e 'u lao lahi heni ko 'etau *copy* mei he ngaahi me'a fakapapālangi, pea 'oku 'omai ia 'o tau hanga 'etautolu 'o faile'i 'a e fakapālangi 'o sai, ka 'oku ou manavasi'i au 'oku 'ikai ke a'u e , 'etau me'a faka-Tonga ki ai.

'Eiki Palēmia: Sea kole pē ke u ki'i fehu'i atu pē, pē ko e kupu fiha eni he lao 'oku me'a mai ki ai 'a 'Eua 11. Kapau 'oku kupu 2 pē ko e 3 ka tau hoko atu e feme'a'akí 'a e Fale. 'Oku ou poupu atu pē mautolu ia Sea ki he fokotu'u mai ko eni mei Tongatapu 5, 'ai pē *consent with Cabinet*, he 'oku mahino 'aupito pē ko e tali 'o e *Regulation* ia kuopau ke fakahū ho'o tali ki he Kapineti, kapau 'e 'ai pē ke *explicit* hangē koē ko ene fokotu'u 'oku lelei pē Pule'anga ia ke fakakau 'a e fakatonutonu ko ia, mālō Sea, ka tau 'unu atu. Mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ko ‘eku ki’i tokoni atu pē koe’uhi ko e fakatonutonu na’e ‘ohake ‘e Tongatapu 5 ki he ngaahi foomu, he ko e lahi ‘a e ngaahi liliu ko eni ‘i he foomu ‘oku fokotu’u atu ko eni ko e fakalelei mei he ngaahi foomu motu’a, pea ‘oku fakapālangi faka-Tonga koe’uhi pē foki ko ‘etau kau kakai totongi tukuhau ‘oku lōua pē kakai Tonga pea mo e kakai muli. Ka ko e fokotu’u na’e ‘ohake ‘oku fakalukufua pē ki he liliu kotoa ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ki he motu’a ni Sea.

Fokotu’u ke ‘ave kotoa ngaahi foomu ‘o fakalelei’i kotoa he ‘oku fu’u ta’emaau

Dr. ‘Aisake Eke: Tapu mo e Feitu’u na pehē ki he ‘Eiki Sea, Sea ko ‘eku lave ki he foomu, ko e me’a ia na’a ku pehē ai koē poupou ‘aupito ki he me’a ‘a e Hou’eiki, ko e anga ko ē na’e tonu ia ko e ha, ko e fo’i lao ko eni, na’e tonu ke ko e ‘u foomu ia ko eni ‘oku ‘ikai ke ‘aonga koē faka-Tonga, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fo’i lea ‘e ni’ihi ‘oku faka-Tonga, ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi fo’i lea ‘e ni’ihi ‘oku kehekehe ko ē fo’i laine pea faka-Tonga, ‘alu hifo ki lalo ia ‘oku lele fakapālangi, mo e fakapālangi toki faka-Tonga ki lalo, ‘a e fetōkehekehe ‘aki ia mo e ta’emaau, ‘a e ‘u foomu. Ko e me’a ‘oku ‘ikai ke u toe kātaki, ‘oku ou fokotu’u atu ai pē ‘e au ke ‘ave ‘o fakalelei’i, te tau ‘alu kātōa ‘o foomu kātōa ‘oku pehē. Ka ‘oku ou ‘ilo foki ko hotau Fale ni ‘oku ‘ikai ke tonu ia ke pehē ke tau ō mai ‘o toe fakatonutonu. Ko e me’a ia ‘oku ou lau fakalukufua ai ‘i he me’a ko ia Sea.

Fakatonutonu ki he kongā 5 he peesi 13

Sai ka u foki mai au ki he peesi 13 Sea. Ko e kongā 5 ‘a ia ko e veesi kupu 11 lahi (4), ko e kupu (4) ko e ‘eke fakamahino pē ia he ‘oku ‘asi ‘i ai ‘oku ‘ikai ngofua ia ki he Minisitā ke ne ‘oku ‘ikai tānaki ‘e he Minisitā ia ‘a e ha mo’ua ha mahu’inga ‘oku ala totongi ‘o fakafuofua ‘o lave ki ai ‘i he tu’utu’uni si’i ko ē ‘i ‘olunga ‘i he ‘aho ‘i loto ‘i he ‘aho ‘e 30. Kae toki tukukehe ‘o kapau ‘oku fu’u fiema’u pa’anga ‘a e Pule’anga ki he me’a ko ia, ko ‘eku ki’i ‘eke pē ‘aku ko e ha ‘a e ‘uhinga ‘a e fakangatangata koē ‘o e ‘aho, ‘o e me’a ko eni. Koe’uhi ke ‘oua te u fo’i loto ‘o ha’a tonua ‘ikai tene ‘eke ai kae toki ‘ai ia ‘oku tukukehe ‘o kapau ‘oku fiema’u ia ke malu ‘a e pa’anga hū mai. Ko e malu ia ‘a e pa’anga hū mai, ka ‘i ai ha Minisitā ‘e ta’efiema’u ia ke fakavavevave mai, ka ko ‘eku ‘eke pē ‘a e ‘uhinga ki he kupu ko ia Sea. Mālō.

Fakatonutonu ki he kupu 19

Ka u hokohoko atu ai pē Sea ‘i he ‘u me’a, ko e ‘alu hifo ki he peesi, ko e kupu 19, ‘a ia ko e kongā 6, ko e Tohi Fakamo’oni Faka’atā Tukuhau, ko e kupu 19 ‘a ia ‘oku fiema’u, felāve’i foki eni mo e fiema’u koē ‘a e Tohi Fakamo’oni Faka’atā Tukuhau, ‘a eni ko eni ko ē ko e *Tax Clearance*, ‘a ia kapau te te ko e taumu’a ko ē ‘o e, mo e founga ko ē ‘oku ngāue ‘aki koē ‘i he kupu’i lao ko eni, me’a kotoa pē ‘oku fai ‘e he Pule’anga kapau te te ha’u ko e ‘u me’a koē ‘oku ne fai kuo pau ke ma’u ha faka’atā ia pea mei he tukuhau, Potungāue Tukuhau ‘oku ‘atā ho’o tukuhau pē kapau ‘oku ke mo’ua he totongi pea ke toki fai ‘a e ‘u me’a ko eni Sea.

Ko e taha he kongā ia ko e kongā 19 (1) kongā (*d*) ka u ai koha tohi kole ki he no pa’anga pule’i ‘a e Pangī Fakalalaka ‘o Tonga, ‘uhinga foki eni, ‘a ia ko eni ia kuo pau ke ke ma’u mai ha tohi *clearance* ia ‘a ia ko e kau ia ‘i he fiema’u, ka ke ‘alu ‘o kumi ‘o ‘alu ‘o ‘ai ha’o no he Pangikē Fakalalaka ‘i he ngaahi nō makehe ko ē ‘a e Pule’anga, kau ia he fiema’u ka ke ‘alu koe ‘omai ha’o tohi pea mei he Tukuhau Vāhenga ‘oku hao ho’o tukuhau.

Ko 'eku lau pē 'aku Sea ai 'a e me'a na'a mau fetaulaki mo ia 'i he kamata e me'a ko eni, 'a e tōmui ko ē lahi ia e 'u me'a. 'A e tali ko ē ki he Potungāue ke oma'i mai e me'a kae tuai ko ē hono *process* ko ē nō. 'A ia ko e tu'u ko ia 'i heni ko e fō'i no pē ia 'a e Pule'anga, 'oku pehē, ko e no ko ē 'u pangikē ia 'i he'enau 'u no hangatonu 'oku 'ikai ke fiema'u ha me'a pehē ia, ka 'oku mahu'inga foki ka ko e taumu'a foki 'a e lao ia ko eni, hangē ko eni kapau 'e 'i ai ha'o pisinisi 'oku ke fakatau mai mei he Pule'anga ko e *procure* ha me'a, pau ai pē mo ia ke ma'u ha laiseni pea ka ma'u ho'o laiseni 'alu ai pē ki he tukupau. 'A ia 'oku ngāue'aki 'e he tukupau ia 'a e founga ko eni ko e hā pē ha me'a te ke fai mo e Pule'anga, kau ai mo e tukupau ia.

Ka ko e taha ia he fa'a lāunga ko ē 'i he me'a ko eni he fō'i nō ko eni 'a e tuai, kae kehe ko u kole atu mu'a au ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga ke fakakaukau'i e 19 (*d*) na'a 'oku tonu ke to'o ia, fai 'e he Potungāue tukupau ia honau fatongia, tuku e nō ia ke *assess* pē nō, kae toki takai mai 'a e tukupau ia, koe'uhi pē ko e fa'a lahi 'a e lāunga 'i he tuai. 'A ia ko e kupu 19 (*d*) felāve'i mo e pangikē.

Sai Sea ko e hoko atu ...

Sea Komiti Kakato: 'E Tongatapu kātaki 'o me'a hifo kae Komiti Kakato te tau ki'i toloi ki he Fale Alea, mālō.

(*Me'a mai 'Eiki Sea'o e Fale Alea ki hono me'a 'anga*)

'Eiki Sea: Tolo'i 'a e Fale ki he 2.

<005>

Tolo'i Miniti 15 e Fale Alea 'ikai ma'u quorum

Taimi: 1423-1430

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki mou me'a hake pē pē 'oku ma'u 'etau *quorum*. 'Ika'i Kalake vakai ange tu'afale pē 'oku 'i ai ha taha ai. Tau kei nounou'aki pē tokotaha kole atu ke toloi e Fale miniti 'e 15.

(*Tolo'i e Fale miniti 'e 15*)

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'a e Fale Alea.

'Eiki Sea: Mālō ho'omou laumālie Hou'eiki ko eni 'oku ma'u pē 'etau *quorum* tau liliu 'o Komiti Kakato.

(*Liliu 'o Komiti Kakato pea me'a mai Sea Komiti Kakato ki hono me'a'anga*)

Sea Komiti Kakato: Hoko atu 'a e Komiti Kakato, na'a tau ngata foki pea mei Tongatapu 5, kole atu ke hoko atu.

Dr. 'Aisake Eke: Tapu mo e 'Eiki Sea tapu mo e Hou'eiki Komiti Kakato. Sea ko 'eku hoko atu pē eni 'a'aku he peesi 15 faka-Tonga 'a ia ko e kongā 9 ka ko e Kupu 19. 'A ia ko e fokotu'u ko ē ne fakahoko fēfē mu'a ko e 19. Kupu 19 kupu si'i (1) (*d*) ke kau ai e tohi kole ki he nō 'a

e Pangikē Pule Pangikē Fakalalakalaka ‘o Tonga ke to’o ia mei he fiema’u ko ē ‘e toe fiema’u ke ‘omai ha tohi faka’atā pea mei he tukuhau. He ko e me’a ‘oku toe si’i ō ai pē kāinga ia ‘o toe nō mamafa ko ē ‘a e Pangikē Fakalalakalaka koe’uhí ko e tuai ‘a e me’a ko eni.

Fokotu’u tǎnaki fakatonutonu mei Tongatapu 5 ki he Kupu 19

Sea ‘oku tǎnaki pē ki ai Sea mu’a ‘i he 19 kupu 19 (1) ke tǎnaki atu pē mu’a ko e fokotu’u ke tǎnaki atu mu’a ‘a e ngaahi fo’i lea ko eni “**‘Oku tu’utu’uni ‘a e ngaahi me’a ni koe’uhí ko e taumu’a ‘o e kupu 48 ‘o e Lao pea ke fakakakato ia ‘i he houa ‘e 24’**” ‘i hono ma’u ko ē ‘o e kole faka’atā. Sea ‘oku ‘uhinga ki heni ke ai ha taimi he ko e taha foki ia ke ai ha taimi ke ‘oatu ‘a e tohi pea foki mai leva e potungāue ke ‘omai ‘a e tohi ko ia Sea koe’uhí kātoa ‘a e ngaahi me’a ko eni ko e ngaahi me’a ki he pisinisi Sea pea ko e me’a ‘oku fokotu’u atu ke ‘i ai ha taimi ke ‘oatu pē kole pea ‘osi pea foki mai ā Sea.

Fokotu’u ki he kupu 32

Sea ko e hoko atu ki he kupu, peesi 20 konga 13 felāve’i pea mo e ‘io konga 13 ko e ‘ulu’itohi ko e ‘ai pē eni ke tatau e faka-tonga pea mo e fakapālangi ‘o e kupu tatau pē koe’uhí ko e tu’u ko ē ‘i he taimi ni ‘i he Tu’utu’uni ko e kupu ko ē 32 faka-tonga ‘oku ngāue’aki ia e lea ko e vaha’a taimi ‘o e fokotu’u, vaha’a taimi ‘o e fokotu’u ‘a ia ko e 32 ia ko e ha’u ko ē ki he ‘ulu’itohi ko ē ‘o e fakapālangi ‘o e kupu 32, he peesi 18 ko e ‘asi ko ē ai ko e fakapālangi ia *title* ko e *basis of appointment*, ‘a ia ko e *basis* ‘a ia ko e fakatonga ko ē ki he *basis* ko e makatu’unga ‘o e fokotu’u ‘oku ‘ikai ko e *duration* ‘a ia ko e kole ia he peesi 32 pea tamate’i ‘a e vaha’a taimi kae ngāue’aki e fo’i lea ko e makatu’unga ‘o e fokotu’u koe’uhí ke na fenāpasi ai pea hoko mai ai pē he 32 ‘i he fakalea ko ē ‘o e 32 “**‘E ngofua ke fokotu’u ‘a e palesiteni mo ha mēmipa ‘ikai palesiteni’**” ko e fokotu’u atu tamate’i ‘ikai palesiteni he ‘oku ‘osi mahino ia he fakalea ‘e ngofua ke fokotu’u ‘a e palesiteni mo ha mēmipa ko kinautolu ko ē ‘oku nau ‘i he komiti ko eni na’e fakatonutonu ko ē tukuhau ko e palesiteni mo e kau mēmipa kae ‘oua ‘e ngāue’aki e fo’i lea mo ha mēmipa ‘ikai palesiteni ko ‘ene pehē pē mēmipa ‘oku mahino ‘oku ‘ikai ko e palesiteni ia.

Tokanga ki he kupu 39

Ko e hoko mai ki ai Sea ki he kupu ko eni 39. Kupu 39 ko ē Tu’utu’uni peesi 22 ia ‘o e Tu’utu’uni faka-tonga ko e kupu si’i (1) ‘oku ‘uhinga ‘a e kupu si’i (1) ko eni kapau ‘e fai leva ‘a e tu’utu’uni ko ē ‘a e ... ‘oku ‘oange ‘a e mafai ia heni ki he Minisitā, Minisitā ko ē ‘o e potungāue ‘oange ia ‘a e mafai ke ne fai ai ‘a e tu’utu’uni ‘osi ko ē hano kole ‘a e tokotaha ko ē ‘oku lāunga pē ‘oku ta’efiemālie ke vakai’i ha me’a felāve’i mo ‘ene...mo e tukuhau mo e totongi tukuhau, ka ‘oku mahino foki ko e taimi ko ē ‘oku ‘i ai ha taha ‘oku mahino foki ko e Minisitā ia ‘oku ne fai ko ē ‘a e ‘uluaki, ‘oku ne fai ko ē ‘a e fakamahu’inga ko e hā ‘a e mo’ua ko ē ‘oku ne ‘oatu ki he tokotaha ‘a e tukuhau pea makatu’unga ko ē ha ta’efiemālie ‘a e tokotaha totongi tukuhau ‘oku ‘omai leva ‘ene fokotu’u mo e kole ke ‘alu leva ki he sino ko eni *tribunal* ko e sino ko eni ‘oku ne fai ko eni ‘a hono fakatonutonu ko eni e tukuhau pea ko e tu’utu’uni ko ē ‘a e sino ko ia ko ia ‘e fai’aki ko ē ‘a e tu’utu’uni ko ē ke fai ko ē ki he lāunga ka ko e tu’unga ko eni ‘oku toe ‘oange ‘a e mafai ia kapau ‘e ‘osi ange ko ē ‘a e vakai ‘uluaki pea toe ‘i ai ha taha ‘oku ta’efiemālie ‘oku toe ‘oange pē mo e faingamālie ke toe foki mai ‘oku ‘i ai ha makatu’unga ‘e ta’efiemālie ai pea ko e ‘ai ko ē 39 kupu 39 (1) ‘oku ‘asi ia heni kapau ‘e felotoi pē ‘a e *tribunal* pē ko e sino ko eni ‘oku ne fai ‘a e fakatonutonu ko ē tukuhau mo e tokotaha ko ē ‘oku ha’ana e lāunga te na lava pē ke nau ma’u ‘a e felotoi ke ‘oange ‘a e mafai

ia ko ē ke fai ‘a e tu’utu’uni ki he Minisitā pea ko e kupu 2 leva 39 kupu 2 si’i ‘oku ma’u leva e mafai ia ke ‘oange ki he ‘Eiki Minisitā ke ne fai pē ke ne tu’utu’uni ‘e kehekehe ia mo e tu’utu’uni ko ē na’e ‘i ai ‘a e *tribunal* pē a’u pē ia ko ‘ene fakata’e’aonga’i ‘a e tu’utu’uni ko ia pea ne toe fakahoko pē ha tu’utu’uni Sea.

Ko ‘eku ‘eke pē ko e hā e ‘uhinga ‘o e me’a ko eni he ko e ‘uhinga ko ē ‘o e fokotu’u ‘o e sino ko eni ke ne tokanga’i ‘a e lāunga ko e sino tau’atāina pea ‘oku ‘omai mo e kau ...nautolu lao mo e ngaahi *professional* kehe tauhitohi mo e ngaahi me’a pehē he ko e sino ko ia ko ‘ene tu’utu’uni ‘oku ‘i ai ko ē ‘oku pehē tau’atāina ke ne fai ko ē tu’utu’uni ‘o e lāunga mo e ta’efiemālie ki he tu’utu’uni ‘a e Minisitā. Ko eni ia ‘oku toe fakafoki mai ia ai ki he ‘Eiki Minisitā, pea ko e konga ia ‘oku ou ki’i ‘oku ‘i ai e ki’i hoha’a ki ai ka kole atu pē ko e hā e ‘uhinga ke ‘osi ange neongo ‘oku nau felotoi e toko 3 ko ē ‘e toe foki mai ia ...ka ko e taumu’a foki ko ē ‘o e sino ko eni ke ne tokanga’i ‘a e ngaahi me’a ko ē felāve’ i mo e fakatonutonu ko e sino ia ke ‘oatu he tokotaha ko ē lāunga ‘a e ngaahi me’a ‘oku toutou makatu’unga ai ‘ene ta’efiemālie kaikehe ka ‘oku ou ‘ohake pē konga ko ia Sea ke toe fai mai mu’a ha lave ki ai koe’uhi ko e *independent* ko e mahu’inga ko ē ke tau’atāina ‘a e ...

<007>

Taimi: 1430-1435

Dr.'Aisake Eke: ... faitu'utu'uni koe'uhi ko e ta'efiemālie ki he fai tu'utu'uni ‘a e ma’u mafai. Ko e a’u leva ki he kupu 57 peesi 27 ia ko ē ‘a e...

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea kole pē ‘e laumālie ‘a e Fakafofonga kae feinga atu mu’a ke tali atu ‘a e ngaahi kupu e ...

Tokanga ki he kupu 57

Dr.'Aisake Eke : Ko u kole kau faka’osi ai leva au ia he ‘oku toe pē ki he ...Ko e kupu 57 ‘a ia ko e kupu 57 ko ē ‘o e fo’i lao, ko e feinga pē eni ke fenāpasi ‘a e fakapālangi ko e faka-Tonga. He ‘oku ke mea’i pē foki 'Eiki Sea ko e kakai ko ē ‘oku nau ngāue’aki ko ē ‘etau ‘u lao ko e kakai ‘oku nau poto mo mahino ‘a e lea faka-Tonga ko kinautolu ‘oku nau mahino ‘a e lea fakapālangi pea ‘oku pau ke na tatau pē ‘a e ongo me’a ko ia Sea. ‘A ia ‘oku mahu’inga ai ko ē ke tonu loua ‘a e ongo fenāpasi fetaulaki lelei ‘a e ongo lea. Ko e kupu ko eni ‘i he fakapālangi ‘a ia ‘i he peesi 25 ‘o e fakapālangi. Ko e 57 Tonga ‘oku fakalea ia ‘o pehē: ‘E ngofua ki he Minisitā ‘i he loto ki ai ‘a e Kapineti ke kapusi pē pulusi ‘a e *website* pea lele ai ‘a e sētesi ia.

Ko e konga ko eni ‘i he loto ki ai ‘a e Kapineti ‘oku ‘ikai ke ‘asi ia ‘i he fakapālangi ‘a ia ‘oku na kehekehe ai. ‘A ia ko e tu’u ko ē ‘a e fakapālangi ia ko e Minisitā pē ‘oku ha’ana ‘a e me’a ko ia ‘a e mafai ko ia fatongia ko ia ke ne pulusi. ‘A ia ko e ‘ai pē ke fakatonutonu he mahalo ko e me’a ia ko eni ko e me’a fakalele ngāue pē ia *administration* ke ‘ai pea ‘oku mahalo pē ‘oku tonu ke toe hū ‘a e Kapineti tukukehe ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha lao ‘oku ne fiema’u ia.

Ko e lave atu ai pē ki ai felāve’i mo ia ko e fai ko ia ‘a e fetu’utaki ‘oku toe ‘asi mai ai ‘a e fetu’utaki ‘ikai ngata pē ‘i he fetu’utaki tohi ‘i he me’a faka’ilekitulōnika ako *internet* ka ‘oku ha’u ia ko e *fax facsimile* ‘a e *fax*. Sio mahalo ko u lave’i ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha taha ia te ne toe ngāue’aki ‘a e *fax*. Ka ko ‘eku ‘eke pē au ia pē ‘oku ‘i ai ha ni’ihi ‘oku kei fai’aki e *fax* he ko e founga foki ia na’e ngāue’aki kimu’a pea ‘oku tātaaitaha ke toe ngāue’aki e me’a ko ia

Sea. Kae kehe 'a ia ko e me'a pē ia 'oku 'oatu fakataha mo e lave fakalūkufua ki he fiema'u ko ia ke toe vakai'i fakalūkufua 'a e 'ū foomu kātoa. Mālō Sea.

Sea Kōmiti : Mālō. Kātaki ko e fakatonutonu ena 'e fiha na'a ke me'a mai 'aki ? 'E Kalake tokoni mai ange ko e fakatonutonu ko ena 'oku a'u 'o 4?

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea ke u tokoni atu pē ko e 5 'ene fakatonutonu ko eni tānaki mo e 3 kimu'a he kai ho'atā.

Sea Kōmiti : Sai, faka'ofō'ofa 'Eiki Minisitā Pa'anga me'a mai koe 'i he fakatonutonu ko ena 'a ena 'e 5 ko ena 'oku ke me'a mai 'aki.

Fakama'ala'ala ki he ngaahi me'a ne hoha'a ki ai Fakafofonga Tongatapu 5

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea fakamālō atu pē he ma'u taimi pea fakamālō atu ki he Fakafofonga koe'uhi ko e tokoni. Ko e faka'amu ia 'a e Pule'anga ko e hā e me'a 'oku lelei pea 'e 'aonga ki he kau ngāue ke lava ke tau sio ki ai ho Fale 'Eiki Sea pea tau fai tu'utu'uni ki ai. Sea kapau 'e laumālie pē ke u kamata mai pē mei he ngaahi me'a kimu'a pea 'alu hifo ai pē ki he ngaahi. Sea ko e 'uluaki pē ko u fie 'ai pē ke mahino ko e fokotu'u ko eni ko ē e lao tu'utu'uni ko eni ko e fokotu'u ko e fakalelei. Ko e taumu'a eni 'a e Pule'anga ke toe lelei ange 'a 'ene hanga 'o tānaki 'a e tukuhau ki he fonua. Tau 'osi toumoliliu pē patiseti 'a hono talanoa'i 'a hono mahu'inga, Potungāue Mo'ui, Potungāue Ako.

Sea ko e toe foki pē eni 'o sio ko e tu'u ko ē ko ē e fakafuofua 'a e Kautaha Pa'anga ko ē 'a Māmani *IMF*. Ko e peseti ko ia 'o e ngaahi fonua fakalalakaka 'oku kau ai 'a Tonga. 'Oku 'avalisi ki he peseti 'e 15 'enau tānaki tukuhau peseti 'o e *GDP* pē ko e peseti 'o e fakakātoa 'o e faka'ekonōmika 'o e fonua. Ko e ngaahi fonua uesite fakalalakaka ange 'oku 'avalisi ki he peseti 'e 40. Sea hangē na'e 'oatu 'anenai 'oku 'unu'unu atu eni 'a Tonga he peseti 'e 23 ka ko 'ene taumu'a ke 'alu ki he peseti 'e 25 'i he ta'u 'e 3 ka hoko mai. 'A ia 'oku tau fakalaka hake 'i he 'avalisi ki he ngaahi fonua fakalalakaka hangē ko tautolu *developing country* ka 'oku tau toe fakalaka hangē 'i he vaeua mo e ngaahi fonua. Ko e 'uhinga 'eku lave ki ai Sea he 'oku mahu'inga 'aupito ki he taumu'a ko eni ke 'i ai 'a e ngaahi mafai fe'unga ke ne hanga 'o fakahoko 'aki hono fatongia ke lava 'o tānaki pea mo ma'u.

Sea na'e fokotu'u mai ke toe liliu fo'ou kotoa e 'u foomu. Sea ko e ngaahi foomu ko eni ko hono fakalelei'i mai ia mei he ngaahi foomu kimu'a. Ko e lōloa taha he foomu ko ena ...

<008>

Taimi: 1435-1440

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... 'oku fokotu'u atu 'i he fo'i lao ko eni ko e peesi 'e ua mo e kongā 'o a'u peesi tolu. Ko e tu'utu'uni ki mu'a na'e a'u 'o peesi 'e fitu 'a e foomu pea hangē pē na'e me'a ki ai e Fakafofonga tānaki atu leva mo e ngaahi founa fo'ou neongo 'oku kau ai 'a e 'a e fetu'utaki faka-fax ka 'oku 'i ai leva mo e kupu 26, 27, 28. 29 peesi 18, 19 'oku 'i ai mo e faka'ilekitulōnika. Ko e taha ia 'a e ngaahi kupu mahu'inga ki heni Sea. Ka 'oku toe mahu'inga ange 'a e ngaahi foomu he koe'uhí ko e ngaahi femakatu'unga'aki eni 'o e fakafuofua ki he tukuhau totonu 'a e fonua.

Sea ka ko e foomu ‘uluaki ko e lesisita tukuhau ho’o fika tukuhau kapau ko e fakafo’ituitui koe ko e ua mo e tolú ko e lesisita ia ki he ngaahi pisinisi iiki pea mo e ngaahi pisinisi ko ē ‘ikai fakataautaha. Pea ‘oku ‘i ai leva pea mo e foomu mahu’inga ‘aupito eni Sea foomu hono fā kapau ‘oku ‘ikai ke te fiemālie ki he ki he fakafuofua ‘oku fai ki he tukuhaú ‘oku ‘i ai e foomu ko e faingamālie ki he fonua ko e founa fakasivilaise ia Sea. Pea ‘oku ‘i ai mo e foomu lāunga kehe ‘e ua, nima foomu nima mo e foomu ono ‘o a’u ai pē ki he ‘ū foomu ono mo e fitu kapau ko ha’ate talafi pa’anga ki muli ‘oku pau ke te ma’u ‘a e ‘a e *tax clearance* ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ate tukuhau ‘e mo’ua pē ko ha ngaahi ‘uhinga kehe ‘o kau ai ‘a e kupu na’e tokanga pē ki ai e Fakafofonga pea mo e Pangikē Fakalalaka.

Ka ko e mahu’inga Sea kapau ‘e tuku ‘a e ‘ū foomu ia ko ē ki tu’a ko e hā leva e founa ‘e fai ‘aki ‘a hono fakakakato ‘a e ngaahi fatongia ko eni? Sea ko e mahino ange Sea ...

Dr.'Aisake Eke: Fakamolemole pē Sea ko e ki’i fakatonutonu atu pē ‘a’aku tapu ‘aupito faka’apa’apa lahi pē ki he ‘Eiki Minisitā ‘ikai ke ai ha palopalema ia he foomu ko e ‘ai e foomu ke tonu ko e faka-Tonga ko e me’a pē ia.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko e fakatonutonu hake he na’e fokotu’u mai ia ke tuku kātoa e foomu ki tu’a.

Dr. 'Aisake Eke: Hūfanga he fakatapu ‘ikai ko e kole pē ia ko e tapu mo e 'Eiki Sea pea mo e fakataha Komiti Kakato ‘ikai ko e ‘ai ia ke fakatonutonu ‘a e faka-Tonga he koe’uhí ‘ikai ke kakato ia ‘ikai ke kakato e faka-Tonga ‘oku ‘i ai e ngaahi fo’i lea ia ‘oku kei fakapālangi pea fetōmokosi ‘a e faka-Tonga ko e ‘uhinga pē ia he koe’uhí foki kuo tau lele mai ‘a ia na’e ‘ai pē ia ko e pehē tau tali ‘a e ngaahi fokotu’u atu mo e fakatonutonu kau ai pē mo e fakatonutonu ko ē foomu 7, ‘ū foomu pea ō ai pē ia ‘o fai e ngāue ko ia pea toki foki mai kuo lava ‘uhinga ‘eku, kātaki ‘Eiki Minisitā ‘uhinga ia ki ai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ‘oku mau poupou moutolu ke mau ngāue ki ha fokotu’u ‘oku lelei ko e palopalema ‘o e fokotu’u ko eni ‘oku ‘ikai tuhu’i mai pē ko fē fo’i kongā e foomu ‘oku palopalema mo e fo’i lea.

Dr.'Aisake Eke: Sea ko u kole fakamolemole pē kapau te tau ‘alu foomu ko e me’a ko e, kātaki fakamolemole pē ‘Eiki Minisitā kamata pe peesi ‘uluaki ko e ko e me’a na’e ‘ikai te u ‘alu ai he ‘oku tatau tofu pē ‘ū peesi ia hangē ko eni ko e faka-Tonga ko e *Government of Tonga* ko e Pule’anga Tonga ‘asi tatau pē ia he fakapālangi mo e faka-Tonga ko e *Ministry of Revenue and Custom* ko e faka-Tonga ‘o e potungāue, Potungāue Hū Mai mo e Kasitomu pea ‘oku ‘i ai mo e ‘ū me’a kātoa ‘i loto ko e me’a ‘oku ‘ikai ke u toe fakalukufua atu ai pē au he ‘oku tatau kotoa. Kuo mau ‘osi vakai’i ‘e moutolu eni ko e me’a ‘oku mau pehē ai ko ē ‘a e foomu ke fai hano toe fakalelei’i ‘o’ona Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Kātaki ange ke u ki’i lave atu ange ‘i he ngaahi fakatonutonu. Kole ang eke ke ‘omai ange ‘e Kalake, ‘omai ange e ngaahi fakatonutonu ko eni ‘e nimá ke vakai ki ai mei he kamata ko e me’a ia ‘oku kole ‘e ‘Eiki Minisitā ke ke me’a mai pē ai ke tau ngāue’aki pē e ngaahi fakatonutonu ko eni he taimi te ke me’a mai. Ko hono ‘uhinga ke tau ngāue’aki e fo’i fakatonutonu ‘e nima ka toe ‘i ai leva he ngaahi fakatonutonu kehe ‘e te tau lava ‘o toe tānaki mai ki ai ka ko e fo’i fakatonutonu eni ‘e nima ‘oku ke me’a mai pē ki ai ‘i he papa ‘oku hanga ‘e he Kalake ‘o tohi’i engeenga atu pea mei he’ene kamata ‘o a’u mai ki he tu’unga ko ia.

Kalake ko ia?

Dr. 'Aisake Eke: Kapau 'e vave te u lava pē au 'o lau vave atu pē fakamolemole ... koe'uhí ko e 'a ia ko e 'uluaki ena ko e peesi ko ē na'e 'oatu he Kapineti 'a ia ko e fakatonutonu 'uluaki he peesi 'uluaki ko e 'ai pē ke tatau e fakapālangi mo e faka-Tonga.

Sea Komiti Kakato: Sai.

Dr. 'Aisake Eke: 'A ia ko e 'ai pē ke 'uhī ke Kapineti he 'asi ko ē he fakapālangi.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Dr. 'Aisake Eke: 'A ia ko ia pea mo e kongā ua pē 'i he kāsete 'i he fo'i lea ko ena ko e kāsete 'i he ... Ko ia pea mo e ha'u ko eni 'i he ...

Sea Komiti Kakato: Sai. Ko e 4 peesi 13.

Dr. 'Aisake Eke: Peesi 13.

Sea Komiti Kakato: Peesi 13.

<009>

Taimi: 1440 – 1445

Sea Komiti Kakato: ... Kupu (4)

Dr. 'Aisake Eke: 'Io ko e fehu'i pe ia kātaki ko e Kupu ko ē peesi 13 Kupu 4 ko e fehu'i pe ia 'ikai ko ha fakatonutonu. Ko e fehu'i pe ia 'oku 'ikai ko ha fakatonutonu ko e fehu'i pe ko e hā 'uhinga 'o e 'aho ko ē 30 'oku tuku ko ē ki he Minisitā pea ko e fehu'i pe ia he 'oku 'osiangé 'ok toe 'i ai pe mo e mafai ia ai ke ne tuku e ...

Sea Komiti Kakato: Ko e peesi 15 kongā (9)

Dr. 'Aisake Eke: Ko ia ko e fokotu'u pe ia 'a ia ko ena kuo 'osi hū mai pe ia ki he fakataimí pea mo e kole ko ē fēfē ke holomui, to'o 'a e 19 Kupu (si'i) 1 Kupu (si'i) *d.* Ko ia pe ia pea mo e Kupu ko eni 18 peesi 27, peesi 18...

Sea Komiti Kakato: 'Io

Dr. 'Aisake Eke: ...'a e vahe 27 ko e sio ki he *facsimile* kupu 27 foki 'asi ai ko ē 'a ia ko e Kupu (1) tu'asila faka'ilekitulōnika 'uhinga ki ha *facsimile* mo ha me'a pe 'oku kei tonu ko ā ke ngāue'aki e *facsimile* 'ikai kei 'ilo pe ku kei mo'ui e kautaha pe 'ikai. Mo e 32 'a ia ko e 32 pe ko e fakatonutonu ia, makatu'unga ... Ko e fehu'i ko ē ki he 39 ia ko e fehu'i pe ia ke 'i ai ha fakama'ala'ala mei ai pea mo e Kupu 57 ko e tu'u ko ē Kapineti he koe'uhí 'oku 'ikai ke 'i he fakapālangi ia.

Ko e me'a ko ē ko e 'ū foomu Sea kapau te tau ō tahataha 'oku ko 'eku kole ko ē ko e me'a foki na'e me'a ki ai 'Eiki Nōpelé ko e me'a ko eni fu'u lahi 'aupito e fakatonutonu ai. Ko e me'a ko u pēhē pe au fakatonutonu kotoa e 'ū me'a ka e toki fai ia ka tau hoko atu tautolu mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō me’a mai pe ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘i he ngaahi fakatonutonu pe ko eni ‘oku tolu pe eni na’á ne me’a’akí. ‘Uhingá ka tau toki vakai angé ki he ngaahi fehu’i kehé peá ka hili iá pea tau toki faka’osi mai ki he foomú. ‘A ia ko e ngaahi fehu’i, ngaahi fakatonutónú ia ‘oku tolu pe ia pe ‘oku fa. Pea mo ha ngaahi fehu’i kehe pe ia ‘oku me’a mai’akí. Ko e foomú tuku mavahe e foomú ke tau toki vakai ki ai kapau leva ‘oku fu’u lahi ‘a hono fakatonulea pea toki fai leva ha me’a kehe ki ai. Ka tau nofo pe he ki’i fo’i kalasi ko eni ‘e 3 na’a tau kamata mai ai, me’a mai ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea fakamālō atu pea fakamālō atu ke u ki’i faka’osi pe ki he foomú ko e ongo hingoa ko e ‘oku ‘omai ke fakatonutónú ko e ongo ‘ulu’i tohi pe ia foomú. ‘A ia pea toki liliu leva ‘a ia ‘oku tu’uma’u pe ia ki he ngaahi foomú. Ka ‘oku hangē pe ko e lau ia Sea ‘oku te’eki ke ma’u ha fakatonutonu ia ki he kakano ‘o e foomú. Ka u ki’i hokoatu au ia ki he peesi 13.

Dr.‘Aisake Eke: Ka u ki’i kole fakamolemole atu pe au ia Sea

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ki he peesi 13 Sea koe’uhinga ko e fakatonutonu na’á ke me’a mai ki ai

Dr.‘Aisake Eke: Kuo ‘osi me’a kātaki pe mau ‘osi lele’i ‘emautolu ‘o ko e me’a pango foki ia pau ke te toe lau kotoa ‘o mau ‘ilo ai ko ē ko u kole pe au ki he ‘Eiki Minisitā toki me’a hifo ki ai mo ‘ave ki he kau ngāué ke nau fakatonutonu ‘osi, ‘a e fehalaaki. Pea ko e me’a ku mau pehē ‘ai pe ka e toki fakatonutonu he kuo lele foki e ngāué ia.

‘Eiki Palēmiá: Sea kole ange pe mu’a ki he ‘Eiki Fakafofonga ‘ai na’a hangē ko ho direction ko ho me’a maí tau ‘alu tahataha pe ka me’a pea tau faka’osi mai ki he foomú. Te tau lava pe tautolu ‘o tui kehekehe Fakafofonga. Ka ‘oku ‘ikai ke pehē ia ke tau fakafekiki ai he taimí ni. Ka tau kamata mai meí he ngaahi Fakafofonga hangē ko e tataki mai ‘e he Seá ko e ‘osi atu e fo’i taha ko ē pea tau ‘unu’unu mai pe. He ku kehekehe pe ‘etau tuí ‘oku ‘ikai ke pau ia ke tau tui tatau.

Sea Komiti Kakato: Mālō, me’a mai ‘Eiki Minisitā Pa’angá pea tokanga’i pe ko e taimi ko ē ‘oku toumoliliu ai mou me’a mai ki he papa tohi kaí na’e tu’u ‘i mu’á. Ko e me’a ia ‘okú ne hanga ‘o fai mai e tatakí, ‘ikai ko hoku le’ó. Ko homou me’a mai ki he papa tohi kaí ‘oku hanga ai ‘e he sikalaipé ai ‘o kohi atu ‘a e engeengá. Ko e engeengá ko e me’a ia ‘e fai ai feme’a’aki ai. Pea ‘oku ‘i ai mo e ki’i blue ‘okú ne hanga ‘o toe ki’i tongi’i mai ai mo e ki’i fakalahi ko e me’a ia ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga kapau leva e fakalelei. Mou me’a ki ai ka tau hoko atu, ‘e ‘Eiki Minisitā Pa’angá me’a mai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ko e Kupu 4 Sea ko e ‘aho ‘e 30 ko e faka’atu’i ‘a e pule’angá kiate kinautolu ko ē ko e ‘oku ‘ave ki ai ‘a e tohí. ‘A ia ko e ‘uhinga ko e ‘aho ‘e 30 he’ikai ke tānaki ai ha tukuhau ‘oku fiema’u ke tānaki tukukehe ange ‘oku ‘i ai ha tau pehē ‘oku ‘i ai ha taimi ‘oku fie fiema’u fakavavevave. Ka ko e fie ‘ai pe ke mahino ko e faka’atu’i he kapau te tau pehē ‘e to’o e ‘aho ‘e 30 Sea ‘e ‘uhingá ia ‘e lava pe ‘e he potungāué ia ‘o fiema’u ke tānaki ‘i ha taimi pe ke ‘osi hono ‘ave atu e tohí Sea. Ka tau hoko atu Sea ...

<010>

Taimi: 1445-1450

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... ki he peesi 15. Sea ko e angamaheni ‘oku ngāue ‘i he taimi ni ‘oku fai pē ‘i he ‘aho ko ia, kapau ‘oku te ‘alu atu pē kita ‘oku mahino ko e *case* ‘oku faingofua pē ‘oku, mo hoto lekooti ‘osi maau ma’u ai pē ‘o te lava pē kita ‘o tali ‘o ma’u ka ko e palopalema pē hono fokotu’u mai koē ko e tefito’i lao, tefito’i lao ‘oku ne tuhu’i mai ko e ‘aho ‘e 7, ‘a ia ‘e fepaki ia kapau ‘e fokotu’u atu e ‘aho ‘e 1 koē. Ka ko e taimi koē koē ‘oku fiema’u ai e ‘aho 7 ia ko ia Sea hangē ko eni ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi kautaha lalahi ia pea ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi me’a ia ‘oku pau ke fai hono fakakakato, ‘a ia ko e me’a na’e tu’u ai ‘i he tefito’i lao ia ko e ‘aho ‘e 7, ka ‘oku ‘a ia ko e ‘ai pē ke mea’i ‘e fepaki ia kapau ‘e fokotu’u ke ‘aho pē’e taha, ‘a ia ko e ‘uhinga houa ‘e 24 koē.

Ka ko e me’a mahu’inga hení Sea ‘oku malava pē ia ke ma’u pē ‘i he houa ‘e 3, kapau ‘oku hangatonu ‘a e tokotaha ko eni ‘oku ha’ana ‘a e kole kapau ‘oku mahino ‘oku faingofua maau mo e lekooti koē ‘a e tokotaha ko ia ‘i he Potungāue ‘oku vave ‘aupito pē ia, ka ko e ‘uhinga na’e ‘ai ai ‘i he tefito’i lao ia ke ‘aho ‘e 7 ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi kautaha ia ‘oku lalahi, pea ‘oku ‘i ai ‘enau ngaahi ‘ave pa’anga ki muli ‘oku lalahi, pea ko e ngaahi taimi, ngaahi me’a pehē leva ia ‘oku pau ke ma’u taimi lelei e, ‘a e potungāue ia ke fakakakato hono ngaahi fatongia Sea. ‘A ia ko e kapau ‘e, kapau ‘oku tali ia ka tau hoko atu.

Dr. ‘Aisake Eke: Sea ki’i kole pē fakatapu ki he Feitu’u na pea fakamālō ki he ‘Eiki Minisitā. Ko e fie ki’i monomono atu pē, koe’uhi kapau ‘e pehē pea ke fakakakato pē ‘i he vave taha ‘i loto ‘i he ‘aho ‘e 7, ‘uhinga pē ke mahino pē ko e ‘aho ‘e 7 ia ko e, ka ko e feinga koē ma’u ai pē ‘aho ‘e ‘a e houa ko eni ‘a e fakavavevave Sea mālō.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ko e ngāue ‘a e Pule’anga ‘oku fai ki he lelei taha, ko e vave taha ‘oku ‘i loto pē ia. Pea ko e fa’ahinga natula ‘o e lea fakalao pehē ia ko hono mo’oni ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hano ‘uhinga, ko e ngaahi fakangatangata ‘aho ‘e 7 ko e ngaahi natula ia ko e ngaahi pou tuliki ia ‘o e lao ‘oku mahu’inga.

Sea Komiti Kakato: Mālō, kuo fakama’ala’ala ia. Ko ia,.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ko e konga (*d*), Sea ko e ta u lele mai ‘i he ngaahi lao kimu’a na’a ta u feinga ke fakafaingofua ke faingofua, pea ‘oku ou manatu lelei ko e taha ‘o e ngaahi fokotu’u ‘a e Fakafofonga, ke hunuki mai ‘a e ngaahi ta’ofi fo’ou. Sea ko e lao ia ko eni koe’uhi ko e tēnaki tukuhau ‘oku mahu’inga ‘aupito ‘a e ngaahi ta’ofi ko eni ke ne hanga ‘o fakapapau’i kimu’a ke, ko e kupu ko eni ‘oku fai ‘a e femahino’aki ia ko e kole ia ‘a e pangikē pea fai ‘a e femahino’aki ‘a e potungāue ia mo e pangikē. Mahu’inga ‘aupito ki he ngaahi ngāue fakapangike ke nau ‘ilo ‘a e mo’ua ‘o e tokotaha pisinisi. Kapau ‘e he ‘ikai ke hoko ‘a e fo’i me’a koē ‘oku anga ‘aki ‘e toki ‘ilo ‘e he pangikē ia kimui ko e tokotaha pisinisi ko eni manatu’i te te lava pē kita Sea liliu hoto hingoa ‘e te kautaha pea mo e ngaahi me’a pehē, pea ko e taha eni ia e kupu na’e sio ‘e ‘ikai ke ngata pē ‘i he tokoni ki he pangikē, kae toe tokoni lahi pē ki he potungāue.

Sea ko e taha eni he ngaahi hunuki ‘oku mahu’inga ke tokoni ke fakasi’isi’i ‘akinautolu koē ‘oku ‘ikai ke lava ‘o ma’u, koe’uhi ke tokoni. Sea na’a ku tokanga ‘anenai ko e ‘uhinga ‘oku tau peseti ‘e 23 ai ‘i he ‘aho ni ka ‘oku ‘i ai ‘a e faingamālie ke ta u toe ‘unu ki ‘olunga koe’uhi ko e lava ke lelei ‘a e *compliance* pē ko e lava ke kakato e ngāue ‘a e potungāue. Kapau ‘e to’o ‘e toe, te ne hanga ‘o ‘ai e ki’i fo’i hangē ‘oku ne toe hanga ‘o fakaava ke ‘oua ‘e ‘ilo ‘e he potungāue ia ‘a e ngaahi me’a mahu’inga ko eni.

Dr. ‘Aisake Eke: Sea ka u ki’i ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko u fokotu'u atu ke tau hoko atu.

Dr. Aisake Eke: Sea ka u ki'i fakahoha'a atu pē. Hufanga 'i he fakatapu pehē ki he 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, fakamālō ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga. Ko e konga ko eni kupu 19 (b), ko e me'a eni ia na'a mau fa'u 'emautolu 'i falepa'anga 'o 'ave koē 'i he kamata, 'ikai ko ha fiema'u ia 'e he pangikē. Pea mau atu ki he tu'unga ko e si'i koē 'a e taimi fuoloa koē ki he me'a ke ma'u, pea ko hono 2, *disadvantage* heni 'a e polokalama 'a e Pule'anga, he koe'uhi foki 'e, kapau ta u pehē ko e tokotaha ko eni 'e no mei he Pule'anga, polokalama no mei he Pule'anga, pea 'alu ia 'o no pea mei he Pangikē Fakalalakaka 'i ha'ane fo'i no kehe. Ko e no koē pea mei he Pangikē Fakalalakaka 'oku 'ikai ke toe fiema'u ha *tax clearance* ia mei ai, pea mo e pangikē, 'ikai ke fiema'u ia ke ke toe 'alu koe 'o toe 'omai ha'o tukuhau faka'atā, ko e fo'i no pē koē 'a e Pule'anga 'oku pehē, pea mau to'o koe'uhi ko e tafa'aki ko eni ki he vave, 'a ia na'e 'uhinga pē ia 'a e 'ai 'a e me'a ia ko eni koe'uhi ke ngāue'aki 'a e potungāue, he tānaki tukuhau 'a e Potungāue Tānaki Tukuhau.

Ko e 'uhinga ia ko ē kupu ko ē, pea ko e 'uhinga ia koē 'a e to'o ko ē koe'uhi 'e 'osi ange 'e vave no ia ko ē 'a e 'u, 'ikai ko e, 'a e no ko ē angamaheni 'a e Pangikē Fakalalakaka, koe'uhi 'oku toe tali eni ia ke toe foki mai 'a e tukuhau, 'a e faka'atā ia koē pea mei he tukuhau koe'uhi ki ha'ate *tax*. 'A ia 'oku *disadvantage* 'oku na kehekehe ai, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

<005>

Taimi: 1450-1455

Sea Komiti Kakato: ...Mālō, me'a mai e 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko e tokoni atu pē ko e ngaahi fakalelei eni hangē pē ko 'eku lave kapau ko e tokotaha kole nō ia 'oku faingofua 'oku 'ikai ha *issue* 'oku ma'u vave pē ia ma'u pē ia he lau houa. 'A ia ko e 'uhinga ko e tokanga ko ē ki he vave ia kapau 'e vakai pē ko e palani ngāue ko ē 'a e potungāue fiema'u ke vave, fiema'u ke palofesinale, fiema'u ke lelei, pea ko 'enau kau *customer* pē kakai ko ē 'oku fai ki ai 'enau fua fatongia ko e kakai ko 'eni Sea pea 'oku taumu'a ia ke vave ka 'oku fiema'u ke 'i ai e fo'i ta'ofi ke ne fakapapau'i 'oku fengāue'aki lelei 'a e tānaki tukuhau pea kakato 'a 'ene ngaahi fakamatala ke makatu'unga mei ai 'ene ngaahi faitu'utu'uni Sea.

Sea Komiti Kakato: Sai.

'Eiki Palēmia: Sea kole pē ke u ki'i tokoni atu kātaki.

Sea Komiti Kakato: Mālō

'Eiki Palēmia: Tapu mo e Feitu'u na Sea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Ko e 'uhinga pē eni ia ki he feme'a'aki Sea ko e ngaahi ngāue eni 'oku fiema'u ke ma'u ai 'a e tohi faka'atā mei he tukuhau 'o kapau leva ke me'a atu ki he Pangikē Fakalalakaka ke ke nō mai mei he ngaahi ...ko e hā hono maumau ka fiema'u he pangikē ke ke 'alu ange 'o vakai ange pē 'oku *clear* koā ho *tax clearance* pē 'ikai ko e hā e me'a 'oku 'ai ke to'o ai ia 'o kapau 'oku ke fiema'u ia ke ke hanga 'o fakapapau'i mai 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a 'oku 'i ai ha fu'u 'uhinga lahi ki ai ko e anga pē 'eku fie'ilo ki he Fakafofonga Fika 5 pē ko e hā ha kovi hano fakapapau'i

‘oku ma’u mai ‘ene *tax clearance* kae toki ‘alu ‘o fai ‘ene nō ko eni hangē ko e ngaahi nō pēseti ‘e 1 pēseti ‘e 4 ko eni ‘a e Pule’anga ‘oku fa’a tokanga’i he Pangikē Fakalalaka mālo.

Me’a Minisitā Lao ki he pa’anga nō e pule’anga mo e fiema’u ke falala’anga e kau nō

Eiki Minisitā Lao: Sea ka u ki’i ‘atu pē Sea ki’i a’usia ko eni. Tapu mo e Feitu’una ‘Eiki Sea mo e Hou’eiki Komiti Kakato. ‘I he kamata ko ē fo’i pa’anga ko ē nō ko eni mei he pa’anga ‘a e Pule’anga ko e taimi ko eni Sea na’e faipē mei Falepa’anga pea na’e faka’atā pē ia ‘e he ‘Eiki Minisitā Pa’anga pea ne u toutou fehu’i ke fai mo ‘ai mai ange ‘a e kakai ko eni na’a nau nō he seniti ke ‘ilo pē ‘e toe totongi fakafoki mai e seniti ‘a e fonua kae lava ke toe hoko atu, faifai hono fehu’ia pea homo mai e lisi Sea kovi ‘eku loi ko u ‘eke atu ‘oku ke mea’i ‘a e tokotaha ko ē pehē mai ia ko e tō atu e *proposal* ko u pehē atu ‘oku ‘ikai ko e *proposal* ko e totongi ko ē ‘o e seniti kae lava ke ‘aonga ki ha toe taha he fonua. Na’e a’u pē ‘a e tokotaha ko eni na’a ku ‘uhinga ki ai Sea tapu mo ia ‘o pekia ‘oku te’eki pē toe totongi e seniti ‘oku mahu’inga ke ma’u pē ‘oku totongi tukuhau pē ‘ikai pē ‘oku falala’anga ‘a e tokotaha ko ē ‘oku nō ‘i he pa’anga ‘a e Pule’anga fiema’u ke falala’anga ‘Eiki Sea he’ikai ke ‘ai noa’ia ‘a e pa’anga ‘a e Pule’anga mālo.

Dr. Aisake Eke: Sea hūfanga pē fakatapu ki’i fakahoha’a pē kātaki fakamolemole pē ‘Eiki Sea mo e Hou’eiki Komiti Kakato fakalōloa ka ‘oku mahu’inga pē kaveinga ko eni Sea mau toki me’a atu pē mautolu ki he Pule’anga ko ē ‘o toki fai e liliu ko ē ‘o toki ‘omai pea mei he ...na’e fai pē foki ia ‘i Falepa’anga mo e ngaahi potungāue ‘o ‘ave ki he pangikē ‘a ia na’a mau ha’u ki ai, sai pea ko e founa ko ē hono vakai’i ‘o ha nō ‘oku tatau pē ia mo e founa nō ‘oku ngāue’aki ko ē he pangikē pau ke vakai’i ko e hā e tu’unga pa’anga hū mai pea ‘ikai ngata ai ‘oku ‘i ai mo hono malu’i maau pē ia ‘a ia ‘oku fai kātōa e ngaahi ngāue ia ko ia, ko e fiema’u ko eni ke ‘eke ko e hā ‘ene totongi tukuhau ‘ikai ko ha fiema’u ia ‘a e pangikē he ‘oku hangē pē ‘oku ‘asi heni ‘oku ‘ikai ke toe fiema’u ia ke toe ‘alu atu kita ‘o nō ‘ikai ko ha nō ‘a e Pule’anga ke nō angamaheni ‘oku ‘ikai toe fiema’u ke ke ‘alu koe ‘o ‘omai ho tukuhau vāhenga he ‘oku ‘ikai ke tokanga ki ai ‘a e pangikē ia ko e me’a ‘oku tokanga ki ai e pangikē ia ko ho’o nō ...

Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ki’i fakatonutonu atu

Dr. Aisake Eke: ... ‘oku ke lava ‘o tokoni ‘oku lava ho’o nō mo ho’o fokotu’utu’u ‘o mahino ‘e lava ‘o tā e nō.

Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ko e fakatonutonu ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ki he motu’a ni pē ko e hā ‘a e fatongia ‘a e Fakafofonga pea mo e pangikē ke ne fakafofonga’i e pangikē.

Dr. Aisake Eke: ‘Ikai ‘oku ou ‘uhinga atu au ki he kakai. Ko e fatongia ko ē ‘oku ...ko e ‘uhinga ‘eku .

Eiki Minisitā Pa’anga: Ka ko ‘eku fakatonutonu Sea ‘oku fiema’u he pangikē ia ‘a e .. kapau ‘oku ‘i ai ha pisinisi ‘oku lahi ‘ene mo’ua ka ‘oku ‘ikai ke ‘ilo ki ai ‘a e pangikē ‘e hala ‘a e faitu’utu’uni ‘a e pangikē.

Dr. Aisake Eke: ‘Ikai ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ia ...

Taimi: 1455-1500

Dr.'Aisake Eke : ... pea ko e me'a ia 'oku ou fehu'i ai heni ko e hā 'a e me'a 'oku 'ikai ke 'asi mai ai 'a e kongā 9 kātoa 'a e 'ū nō 'o ha pangikē kuo pau ke nau ma'u 'a e tuku faka'atā tukuhau. Ko e hā hono 'uhinga 'oku kae 'ai pē nō ko eni 'i he Pule'anga . 'A ia ko 'eku ma'u ki ai 'oku tau'atāina pē ngaahi.. he ko hono 'uhinga eni. Ko e *risk* pē ko e me'a ko ē ala ko ē ke kai ke lava 'o totongi pē 'e hā ko hai 'oku ne fua 'a e kanongatāmaki ko ia pangikē ia. He ko e me'a ia 'oku ne fai ai ko ē 'ene vakai 'ai mo 'ene malu'i ke fakapapau'i ko e nō ko eni ka 'i ai ha me'a 'e hoko 'oku nau pehē pē ko nautolu ka a'u 'o tonu ko e *risk*.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea kau tokoni atu pē ki he Fakafofonga na'e 'uhinga he ko e pangikē na'e 'osi fai e felotoi pangikē na'e 'osi fai e felotoi. Ko e ngaahi kupu ko eni na'e talanoa'i, talanoa'i ko e 'uhinga ke fai e felotoi pea ko e 'uhinga ia hono fokotu'u ke vave e ngāue. Fokotu'u atu Sea ke tau hoko atu.

Dr.'Aisake Eke : Sai ke u faka'osi atu pē au tapu pē mo e Feitu'una, Ko 'ai pē 'e au ko eni ko e poini 'uluaki 'oku 'ikai ko ha fiema'u ia 'a e pangikē ke toe fiema'u 'a e me'a ko eni ki hono faka'atā he tukuhau. Pea ko hono 2 'oku 'ikai ke pehē ha nō ia 'i ha pangikē he 'u pangikē kehe. He kapau 'e toe pehē ke toe ō 'o ma'u mai 'a e kātoa 'enau me'a 'e toe fo'i palopalema kehe ia. 'A ia ko 'eku lave 'aku ko eni ko e me'a eni ia 'a Falepa'anga mo e Pule'anga. Koe'uhi kapau hangē ko 'eku lave na'e 'osi 'ai e founa ko ē pea 'oku ai hano palopalema. Ko 'eku 'ai pē 'e au koe'uhi ko e vave pea 'ikai ngata ai 'oku 'i ai pē founa ia 'a e tukuhau ke ne 'eke 'ene tukuhau. Kae 'oua 'e ngāue'aki 'a e me'a ko eni ke 'osi ange ko e fo'i palopalema kehe 'o toe tākaki mai 'a e palopalema.

Sea Kōmiti : Faka'osi mai Tongatapu 5.

Dr.'Aisake Eke : Mālō kātaki pē he fakalōloa ka 'oku 'uhinga pē 'oatu ko ia Sea. Pea ko e me'a leva 'e taha ko e taimi hono 'ai ko ē 'o totongi fai ha ngāue. Ko e me'a ko eni 'a Falepa'anga na'a nau 'omai ko eni he'enu palani ngāue nau tukupā nautolu kimu'a 'i loto 'i he 'aho 'e 3 'enau ngāue te nau totongi. Ko e fo'i vausia kotoa pē 'oku 'alu atu ai nau totongi ka 'oku 'ikai ke 'ilo ia pē 'oku hoko.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea fakatonutonu atu ko e Potungāue Tukuhau eni.

Sea Kōmiti : Hoko atu koe 'e 'Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sai ke u hoko atu ki he fakatonutonu hoko.

Dr.'Aisake Eke : 'Ikai ko 'eku 'ai pē 'e au eni...

'Eiki Palēmia : Kole atu Sea ke ke tokanga'i mai mu'a 'a e Fakafofonga 5 ke ne faka'apa'apa'i ho'o to ngāue 'a e Fale. 'Oku 'ikai ko ha kalapu kava tonga eni ke tau lea kotoa pē.

Sea Kōmiti : Ko e 'uhinga ko e 'oku ou tokanga atu ai, mou nofo mai ki he ngaahi kongā ko eni. Pea ka 'osi ia pea toki tukuange. 'Oku toe 'i ai mo e fu'u ngāue lahi 'amui ange. Hoko mai koe 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Mālō Sea pea fakamālō atu he tataki lelei e fakataha. Te u ki'i tāpuni'i ai pē. Sea ko 'etau ngaahi ngāue kimu'a ko e ngaahi lao ko ē na'e feinga 'a e Pule'anga

ke fakafaingofua pea fokotu'u mai ia ke faingata'a 'ai hono ngaahi ta'ofi, Ko e fo'i lao ko eni ko ē 'oku tau feinga ke maau pea 'i ai mo hono ngaahi ta'ofi ke tokoni ke lelei e ngāue, pea fokotu'u mai ia ke to'o 'a ia 'oku hangē eni ia 'oku 'ikai ke toe kei 'alu ia ki he lelei Sea ka ko ha me'a pē ia 'oku fokotu'u ke lelei pea 'ai e me'a 'e taha. Kau hoko atu au Sea ki he fakatonutonu hoko.

Fakama'ala'ala 'Eiki Minisita Pa'anga ki he 'uhinga hono kei ngaue'aki 'a e *facsimile*

Sea 'oku mo'oni 'aupito pē 'oku 'ikai ke toe ngāue'aki 'a e *facsimile* ia 'i Tonga ni Sea. Ka ko e tātaki tukuhau ia 'a e Potungāue 'oku tātaki 'i Tonga ni mo tu'apule'anga mo e ngaahi fonua. 'A ia na'e 'uhinga e tu'u 'i loto he 'a e *facsimile* kapau 'oku 'i ai e fonua ia 'i muli 'oku nau kei ngāue'aki e founga fetu'utaki ko eni, pea 'oku ai honau mo'ua ki he Pule'anga Tonga 'oku kei malava pē he tu'utu'uni ke fetu'utaki *facsimile*. Fokotu'u atu Sea ke tau hoko atu.

Sea Kōmiti : 'Io hoko atu koe.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea ko e taha pē eni hangē pē na'e 'i ai 'a e ngaahi tokanga ke tatau e faka-Tonga mo e fakapālangi. Ko e faka-Tonga ko ia he vaha'a taimi te u kole ki he 'Eiki Minisitā Lao ke toki tokoni mai ai. Ka 'oku ou fie fakamamafa pē ki he kongā ...

Sea Kōmiti : Toe fakafoki ange 'e Kalake 'i he vaha'ataimi na'e 'i ai 'a e tu'unga ko eni ko ē 'o e 32 na'e kei malanga mai ai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga 'a ia na'a ke me'a mai ai. Ko e 'ulu'i hingoa foki 'o e vaha'a taimi 'o e fokotu'u pea ko e fokotu'u mai mei he Tongatapu ke liliu ke makatu'unga 'o e fokotu'u 'o fakatatau ki he faka-Pilitania 'oku 'i ai hono fakalea.

'Eiki Tokoni Palēmia : Sea ka u ki'i fokotu'u atu 'e au. 'Oku ou tui au 'oku tonu pē vaha'a taimi kae liliu mu'a e faka-Pilitania...

<008>

Taimi: 1500-1505

'Eiki Tokoni Palēmia: ... *term of appointment*. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Ko e, ko e fakapilitānia eni 'oku hā mai ai 'i he peesi 18 'o e fakapapālangi. 'Oku hā mai ai 'a e 'ulu'i lea fakapilitānia ko eni 'i he vahe 32 hā mai ai ko e *basis of appointment*, sai ko e liliu ko ē na'e 'omai 'aki 'a e tohi tu'utu'uni ko eni ko e hā ko ā 'a e faka-Tonga ko eni 'o e *basis of appointment* vaha'a taimi 'o e fokotu'ú ko e ko hono liliu ia na'e 'omai 'aki pea ko eni 'oku toe 'i ai mo e fokotu'u mu'a hā fo'ou mai ke hā mai ai 'a e makatu'ungaa 'o e fokotu'u 'i he 'uhinga ko ia 'o e *basis of appointment*.

Ko e taha foki eni 'o e 'o e ngaahi fetō'aki 'oku fai ki ai e feme'a'aki ko hono 'uhinga ko hono ngāue'aki ko ē ko ē fakapilitānia 'i hono fakatonu pea 'omai ko ē ko ē faka-Tonga. Ko e tu'unga 'a hono foaki 'o ha lakanga 'a e *basis of appointment*. Pea 'i hono faka-Tonga leva 'oku hā mai vaha'a taimi 'o e fokotu'u.

Hou'eiki kau eni he Fale hou'eikisia he mata'itohi mei he toketā a'u ki he ngaahi tafa'aki kehekehe. Pea 'oku fiema'u ke tonu ho'omou me'a he 'oku fakatatau ki ai 'a e ngaahi tu'unga ko eni 'o e lea 'o e fonua. Pea ko hono 'uhinga ia 'oku tuku mai ai ke mou me'a mai ki ai.

Ko e liliu ‘o e fo’i lea ko e vaha’a taimi ke fokotu’u mai ‘a e makatu’unga ‘i he ‘uhinga ‘oku ‘osi ‘i ai hono tu’unga fakapilitānia. Pea ko e ko e ko e fo’i fokotu’u ia hono tolu ‘oku hā mai ko e *basis of appointment* ‘oku makatu’unga ia ‘i he fokotu’u.

Me’a mai e 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko e, ko e anga ko ē ‘a e vakai ko ē ko ē ‘a e motu’a ni ‘oku tonu pē ‘a ‘ene tu’u he kapau ‘e ‘uhinga pē ko hono hoko atu ko ē ko e ‘oku fakamatala leva ia ‘i he vaha’a taimi kakato pē fakataimi.

Fakama’ala’ala ‘a e ‘Eiki Minisita Pa’anga ke tu’uma’u pe faka-Tonga kae liliu e faka-Pilitania ke na tatau

Ko e kapau leva ‘e hū e makatu’unga ‘oku tau talanoa tautolu ia ‘oku ‘ikai ko e taimi pau ke ‘i ai hono ngaahi tu’unga ke tu’u ai e fu’u maka. ‘A ia kapau ... ko ia. ‘A ia ko e fokotu’u Sea ke tu’uma’u pē faka-Tonga ‘oku pulé kae fakatonutonu mai ki ai e fakapilitānia.

Liliu ki he konga felave’i mo e ‘ikai Palesiteni

Sea Komiti Kakato: Mālō fēfē kongā ko ē hono uá ‘a hono liliu ‘o e Kalake na’e ‘i ai e ki’i kongā ‘oku fekau’aki pea mo e Palesiteni, ‘ikai ke ‘i ai ha Palesiteni pē ‘oku ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea kapau ‘e tokoni atu pē he’ene kei tu’u ko ē he fakapilitānia ko e ‘uhinga ena ko ē ‘oku tu’u ai ‘ikai Palesiteni Mēmipa ‘i he faka-Tonga koe’uhí ko e, ke mahino ‘aupito pē.

Sea Komiti Kakato: Sai, tonu ki ai ki hono fo’i fakalea ko ia mou loto pē ke tu’u pē ‘a e lolotonga mālō tau hoko atu.

Dr.'Aisake Eke: Sea hūfanga he fakatapu ko e foki atu pē ko e kongā hono ua kole atu pē ke to’o ko e, ko e Mēmipa. ‘I he sētesi tatau pē.

Sea Komiti Kakato: Ko e ko e tau hoko atu ki he Tu’utu’uni Fika 32 ‘o e ‘Ulu’i tohi ‘o e, ‘ikai kuo lava ia vaha’a taimi ko ia fē eni ‘oku tau hoko atu ki ai ko e ngaahi mafai Minisitā hili ‘a e vakai’i ‘o e tohi kole kuo fakahū.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ko u fakamālō atu ki he fakatonutonu ka ko e kolé pē mahalo ‘oku mahu’inga ke kapau ‘e laumalie ke toe ki’i lau’i pē he, ‘oku mahu’inga ke ‘uhinga tonu. Hili hono fakahū ha tohi kole ki hono vakai’i ‘o ha tu’utu’uni ‘oku ala ‘eke’i ki he Fakamaau’anga Tukupau ‘e malava ke toki liliu pē ‘a e tu’utu’uni ‘e he fakatonutonu’anga ...

<009>

Taimi: 1505 – 1510

'Eiki Minisitā Pa'anga: ... ‘aki hono vakai’i tukukehe kapau ko e ongo faha’i ki he hopó pea mo e fakatonutonu’angá oku nau loto. Sea ko e fo’i me’a mahu’ingá ia ‘oku nau loto ke fakahoko ‘e he Minisitā ‘a e liliu ki he tu’utu’uni Sea ko e ma’u mafai ena ‘oku na hu’ulu mai pea mo e tokotaha ko ē ko e ‘oku fai e talanoá ko e makatu’unga ia ‘o e ‘i he felotoi.

Sea Komiti Kakato: Mālō, ‘oku ‘i ai ‘a e mahino ai ‘a e tu’unga ko ia ‘o e kupu 39 na’e toe ‘i ai ha lave ki he kupu (si’i) 2 c ‘Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Kātaki Sea ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga kiate au e fokotu’ú kapau te tau hoko atu.

Sea Komiti Kakato: Mahalo ku sai ke tau hoko atu

‘Eiki Minisitā Pa’anga: 57

Dr. ‘Aisake Eke: Tapu mo e Feitu’una mo e Hou’eiki Komiti Kakato, ‘io na’e ‘uhinga pe foki eni ia koe’uhí hangē ‘oku vilo sekoló ‘oku ‘alu ko ē ‘a e tu’utu’uni ‘a ē ‘oku ‘asi ko ē he 39(1). Kaikehe ka ko e mafai leva ena he 2 ma’u ia he mafai pe te ne fai e *abc* kaikehe ko e anga ē ‘o e ‘omai pea me’i he ‘Eiki Minisitā ka ku ‘ikai foki ke u ‘ilo pe ko e fo’i ‘uhinga e me’a ko ení ki he ngaahi me’a na’e hoko. Ka ko ‘eku fehu’i ai pe ‘osi ‘ikai ke lava ‘e he fatongia ia he ku tonu ko e *tribunal* koia te ne fai e aofangatakú. Pea ko ‘ene ma’u ko ē tu’unga ko ení ia pea mahalo ‘o toe loto e tribunal ia ke toe foki mai ia ‘o paasi ia hono fatongiá ko ē ki he Minisitā. Kaikehe ko ‘eku ‘eke pe ‘e au e founga ‘a e ‘uhingá ka ko e fakamatala e kuo ‘omai ‘Eiki Sea, ko ia pe.

‘Eiki Palemia: Sea kole pe na u ala tokoni atu Sea

Sea Komiti Kakato: Mālō

‘Eiki Palemia: Ko e fakakaukau ‘a e motu’á ni ko e ‘uhingá foki pau ke na felotoi e ongo faha’i ke ala liliu ‘e he Minisitā ‘ene tu’utu’uni ‘a ia ko e to’o leva ‘ene tu’utu’uni hangē ko e Kupu si’i (c) ko ena 2 fakata’e’aonga’i e tu’utu’uni ko ē na’e faí pea mo fakahoko ha tu’utu’uni ke fetongi’aki. ‘A ia he ‘osi ‘a e felotoi ‘a e tokotaha ko ē na’u complain pea mo e fakatonotonu’angá pea lava leva ke fakahoko eni ‘e he Minisitā. Hangē ko ē na’e me’a ki ai e Minisitā Pa’angá ko e me’a mahu’inga hení ko e felotoi ‘a e fakatonotonu’angá mo e tokotaha ko ē na’á ne ‘oatu ‘ene kole ke vakai’i ‘a e tu’utu’uni ka e toki fai leva ‘e he Minisitā hono liliu ‘a e tu’utu’uni, mālō Sea

Sea Komiti Kakato: Fakamālō atu ki he ‘Eiki Palēmia he fakama’ala’ala lelei ko iá, mahino tau hoko atu.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea Kupu 57, Sea kātaki pe mahalo ‘oku lahi pe tōnounou e fakapilitāniá, tōnounou e motu’á ni ka e ‘uma’ā e kau ngāué ka ko e kole pe Sea ke tau ngāué’aki pe ke pule pe ‘a e fakatongá. ‘Oku tonu e fakatongá ka e toki fakalelei mai e fakapilitāniá Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō

Dr. ‘Aisake Eke: Sea ko ‘eku ki’i fehu’i pe hufanga he fakatapú. Tapu pe mo e ‘Eiki Sea pea pehē foki ki he Komiti Kakato. Ko ‘eku lave atu pe au ko e me’a faka *administration* eni ia ko e hā ‘oku toe ‘alu ai ‘o Kapinetí. ‘A ia ko ‘eku fehu’i pe ‘aku ko e ngaahi me’a pe eni ia ki he *website*, ‘a e ngaahi ko e ‘ave ko ē ngaahi *tax agent policy* mo e ngaahi me’a ko iá ko e Feitu’una. Kaikehe ko ‘eku ‘eke pe ‘e au koe’uhí ko e faingofua e ngāué, ko e ‘ai pe eni ia ko hono paaki e ngaahi me’a ko iá kaikehe ko ‘eku ‘eke pe ‘aku .

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ko u tokanga ‘aupito ki he ngaahi ko ‘etau ngaahi lao ko ē ‘oku fokotu’u mai ‘e he Fakafofonga ke ‘ave ki he Kapinetí. Ko eni fokotu’u mai ‘oua ‘ave ia ki he Kapinetí. ‘Oku ‘ikai ke fu’u ‘uhinga kiate au e ‘unu holo ko eni

Dr. ‘Aisake Eke: Sea kau ki’i lave atu pe au ki ai, ko e ‘uhinga ‘a e tapu mo e Sea mo e Hou’eiki Komiti Kakato ko e ‘ai pe eni ke vakai’iangé ‘a e ‘ū hū holo ‘a e Kapinetí he koe’uhí ko e ‘ū tau fakatonotonu holo ko eni fetuiaki ‘a e totonu ko ē ‘a e me’á. Pea ‘oku tau ha’u ko eni, ko e me’a ‘oku ‘eke ai ki he me’a ko eni ko e *website* ko e me’a pe ia ‘a e potungāué kaikehe ko e me’a ko u ‘eke ai ko ē ‘a e ngaahi tu’unga ko eni he ‘oku ‘i ai ngaahi me’a ‘oku ‘ave ki he Kapinetí mo e ngaahi me’a, kaikehe ka u tuku atu pe ki he Feitu’una ko koe ‘oku ha’ana e potungāué ko e ha ho’o tatakí mālō.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ko e faka’amu pe ke femalu’aki ke malu’i ‘a e potungāué pea mo ‘ene hanga ko ia ‘o tokangekina ‘a e kau fakafofonga tukuhaú. Fa’a taimi ‘e ni’ihi Sea tau tōnounou fakafo’ituitui ka ‘oku ‘i ai e ngaahi femalu’aki, fokotou’u atu Sea tau tali ā kapau ku laumālie lelei.

Sea Komiti Kakato: Mahino ‘aupito ia tautautefito ki he ngaahi lao fo’ou ko eni kuo ‘omaí mahino ‘aupito ‘a e feme’a’aki fekau’aki pea mo e ngaahi fakatonotonu ka e ‘uma’ā foki ha ngaahi tu’unga fo’ou e ngaahi fakakaukaú pea ‘oku fai e femahino’aki ai ko e ...

<010>

Taimi: 1510-1512

Sea Komiti Kakato: tu’unga ko eni ‘oku fai ki ai ‘a e hoko atu ko ē ‘i he taimi ni, ko e ngāue lahi eni ko hono ‘uhinga ko e ngaahi foomu, pea ‘oku lahi foki hono ngāue ‘aki ‘i he Pule’anga, pea ‘oku ou tuku heni ki he ‘Eiki Minisitā ke me’a mai mu’a neongo ‘oku te’eki ai ke u lava ‘o fakapapau’i ‘a e ngaahi foomu, ka ke me’a mai fekau’aki pea mo e tūkunga ‘o e foomu mo ‘ene lelei lolotonga, mālō.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ko ‘eku fakamālō ka ‘oku ou faka’apa’apa koe’uhi ko e ngaahi tokanga ki he foomu. ‘Oku ou tui ‘a e motu’a ni ia ‘e mahu’inga ke tau hanga ‘o fakalelei’i ki he tūkunga lelei ‘aupito koe’uhi ke tokoni, faingofua, faingofua ki he ngāue ‘a e potungāue, faingofua ki he ngāue ‘a e ngaahi pisinisi pea mo kinautolu fakafo’ituitui ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e ngaahi foomu ko eni Sea.

Ko e na’e fai pē vakai ‘a e motu’a ni ki he potungāue pē ko ‘enau lele mai ko eni ‘aki ‘a e tu’utu’uni ko eni ku o ‘i ai ha launga ki he foomu.

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā, kātaki ta u ki’i toloi atu ku o hoko ‘a e taimi ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō.

Sea Komiti Kakato: ... kae toki hoko atu he’ene tuku. Mālō.

Mālōlō miniti ‘e 15.

<005>

Taimi: 1530-1535

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Komiti Kakato.

Sea Komiti Kakato: Mālō me’a mai e ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Tapu atu Sea ki he Feitu’u na kae ‘uma’ā e Komiti ‘eiki pea fakamālō atu pē he kei ma’u taimi. Sea ko e fakakakato atu pē ki’i fakamālō ‘a ia na’e fai ‘a e ki’i sio vave ki he fanga ki’i me’a ko ē na’e fai e tokanga ‘a ia ‘oku ‘i ai pē ‘a e ngaahi fo’i lea ‘e ni’ihi heni ‘oku ‘i he ngaahi foomu hangē ko e *NGO* ‘oku te’eki ke ‘ai hano faka-tonga pea ‘oku ‘i ai mo e ngaahi fo’i lea ‘oku tonu pē ‘ene tu’u ka ko e ki’i taimi ko ē ‘oku paaki ai ‘oku hangē ‘oku ‘unu ‘ene tu’u ‘o hala Sea ka ko e fakafetu’utaki atu ki he ngāue ‘oku mahino ‘oku tonu pē ‘ene tu’u he *electronic* ka ko kinautolu ko eni na’e te’eki ai ke ...’o kau ai ‘a e fakatātā hangē ko e me’a ‘oku ‘asi mai ‘i he *tv* ‘a ia ko e fanga ki’i fakaikiiki pehē na’e ‘ikai ke ‘ikai ke tu’u hono faka-tonga ki ai ka ‘oku ‘osi maau pē hono faka-tonga ka ko e tuku atu pē Sea ki he Feitu’una mo e ‘amanaki koe’uhí ko e ngaahi me’a pē eni ‘oku mahino ‘e laumālie pē ho Fale pē ko e hā ‘a e tu’utu’uni ka ko e ‘amanaki ‘a e Pule’anga ‘e lava ke tau fakatokanga’i pē kae pālōti ā ke tali Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. ‘E Kalake ‘oku ‘ai ange ‘a e faka-tonga pea mo e fakapāpālangi ki he fika 9 mo ha toe ngaahi lea pē ‘oku tohi ‘i he fakapilitānia pea mo e faka-tonga ‘i he ngaahi foomu ‘oku tōkehekehe ke fai hano vakai ki ai ‘a e Hou’eiki ko ē ‘o e Komiti Kakato.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea faingamālie pē ke u ki’i fakahoha’a atu.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Tokoni Palēmia.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Mālō Sea. Sea ko e ki’i ...ko e kole pē ia koe’uhí ko e foomu pē foki ia ‘oku ‘osi ngāue’aki pea ‘oku lele lelei pē ngāue he ko u ‘ilo pē Sea kapau ‘e ‘i ai ha fanga ki’i fetō’aki toki fakamatala pē he tamaiki ngāue kia kinautolu ko eni ‘oku nau fai ‘a e kole mo ngāue’aki ‘a e ngaahi foomu ko eni ke fai ai pē ‘a e femahino’aki ka ko e kole pē ‘a e motu’a ni Sea na’a lava ke tau tukuange ke toki fakakakato pē ia ‘e he Minisitā Pa’anga mo ‘ene kau ngāue ‘o fakamahino pē ‘oku ‘i ai pē tokanga ke fakapapau’i ‘a e faka-tonga ‘oku tatau tofu pē mo e fakapāpālangi ka tau hoko atu kitautolu. Mahalo ko e ki’i me’a ko ē na’e tokanga ki ai ‘a Tongatapu 5 ‘anenai he fanga ki’i me’a faka-*admin* fakaloto ‘ofisi ‘oku kau eni ia ai mālō ‘aupito Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō ko ē kuo fakapapau’i mai pē me’a mai e ‘Eiki Minisitā Pa’anga kae ‘uma’ā ‘a e Tokoni Palēmia ko e foomu eni ia ‘oku lolotonga ngāue’aki pea ‘i he’ene pehē kapau ke fai ha liliu ‘e toe ‘i ai hano fetō’aki ko e ‘uhinga ko e founa eni ia ‘oku lolotonga ngāue’aki ‘e he Falepa’anga kae ‘uma’ā foki ki he kakai, ka ko ia tuku atu ‘e Tongatapu 2 ke ke me’a mai.

Tokanga Tongatapu 2 ki he tonu ‘a e ngaahi foomu ‘oku ngāue’aki ‘i he Tu’utu’uni

Dr.‘Uhilamoelangi Fasi: Sea tapu mo e Feitu’una Sea pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa e Komiti Kakato. Sea ‘oku ou tokanga pē ki he tonu pea mo e fōtunga lelei ‘a e ngaahi foomu ko eni he koe’uhí ko e ngaahi foomu eni ‘oku fiema’u ke fakafonu ‘e he kakai mo’oni ‘aupito pē ‘a e me’a na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga pehē ki he Tokoni Palēmia ‘a e mahu’inga

ko e 'ū foomu 'osi ngāue'aki ka 'oku mahu'inga ke fakalelei'i. Ko e tokoni pē ke fakalelei'i e ngaahi foomu ko eni koe'uhí he'ikai ngata pē he'ene lelei fakapalofesinale ki he fakahoko fatongia ka 'e toe mahino ange ai ki he kakai ko eni 'oku nau ngāue'aki e ngaahi foomu 'o faingofua 'enua fakafonu e ngaahi foomu. Sea te u 'oatu pē 'a e ki'i fakatātā pē 'e ua 'o e ngaahi me'a 'oku fai ki ai 'a e tokanga ko u tui mahalo 'e laumālie lelei pē ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga kapau te mou me'a hifo ki he peesi 40 'o e faka-tonga kātaki Kalake ko e foomu 6, ko e foomu 6 ko e kamata pē 'i he

<007>

Taimi: 1535-1540

Dr.'Uhilamoelangi Fasi : ... 'i he 'ulu'i foomu, 'oku hangē ko ē 'oku ki'i toutou 'asi mai 'a e ngaahi lea kapau te ke sio me'a hifo pē ki he fakapalangi *ko e tax clearance application for tax clearance for sending money*. Tatau pē mo e faka-Tonga 'oku ki'i toutou 'ai mai 'a ia ko e ngaahi me'a pehē. Pea kapau te mou me'a hifo ki he peesi 30 'o e fakapapālangi Sea ko e fanga ki'i fakatātā pē eni 'o e 'ū me'a ko ia 'oku fai ki ai e tokanga. Peesi 30 'o e fakapapālangi 'a ia ko e hoko atu ia 'o e tēpile 'o e foomu 1. Ko u tokanga atu pē ko e ki'i puha 1 mo e ki'i puha hono 2 'i he peesi 30 'oku na tatau pē 'oku 'ikai ke 'i ai ha na kehekehe, Pea ko e puha hono 3 'oku 'a e *PAYE* 'oku 'asi ai ko e tukuhau ta'ofi vāhenga ka na'a ku ki'i faka'eke'eke pea talamai 'oku totonu pē mahalo ke tukuhau vāhenga. Pea ko e puha hono 3 mo e puha hono 4 'oku fiema'u ke fakamavahevahe'i 'a e ngaahi lea ko ia ai, he 'oku 'alu hake 'a e laine 'uluaki ia 'o e puha hono 4 'o tu'u hake ia 'i he puha hono 3.

Hoko atu pē ki ai ko e peesi 31 pē 'i he hoko atu pē he peesi ko ia foomu 3. 'I he foomu ka ko e fika 2 'a ia 'oku 'asi ai 'a e *organisation type* pē ko e fa'ahinga. 'Oku 'asi leva 'i he kolomu to'omata'u 'a e *company* mo hono faka-Tonga *estate* mo e *trust* pea 'oku 'ikai ke 'asi lōua 'a e faka-Tonga ia 'o e ongo me'a ko ia. Hoko hifo ki he *non profit organisation* 'oku 'ikai ke 'asi hano faka-Tonga. Hoko hifo ki he *partnership* 'oku faka-Tonga'i pē ko e paatinasipi 'a ia ko e fanga ki'i me'a iiki pehē ka 'oku mahu'inga ke mahino ki he ni'ihiki ko eni te nau fakafonu 'a e ngaahi foomu...

Sea Kōmiti : 'E Tongatapu 2, ko e hā 'a e faka-Tonga 'o e *Partnership*?

Dr.'Uhilamoelangi Fasi : 'Oku ou tui mahalo 'oku tonu ke tau pehē ko e hoa pisinisi pē ko e hoa ngāue.

Sea Kōmiti : Ko e hā 'a e tohi faka-Tonga ko ena 'oku hā mai 'i he pepa ko ena.

Dr.'Uhilamoelangi Fasi : Paatinasipi.

Sea Kōmiti : Ko e hā 'a e lea ko ia?

Dr.'Uhilamoelangi Fasi : Ko e faka-Tonga fakahangatonu pē ia 'o e *partnership* fakapapālangi.

Sea Kōmiti : Mahalo na'a ko e faka-Tonga pē ia 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga ko e tu'unga ia 'oku fakatonutonu mai ai 'e Tongatapu 2 na'a 'oku fiema'u ke toe fai hano ki'i fakalelei kae tukuhifo ki he Kōmiti Pa'anga ke fai ki ai ha'amou vakai. Ko hono 'uhinga pē kuo a'u mai eni ki he Pule Hono 2 ko ia 'a e Pule'anga Tonga ko e Fale Alea 'o Tonga pea kuo nau a'u eni 'o tau fakatonutonu 'a e ngaahi lea 'oku fo'ou mo e ngaahi lea 'oku 'ikai ke 'i ai ha'ane

tu'unga 'i he'etau ngaahi lea. Ko ia ai 'i he'ene pehē 'oku fai ai 'a e kole ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga tonu 'a e toenga ka 'oku 'i ai 'a e fanga ki'i fakalelei pē 'e fai ki ai ka koe hā ha'amou me'a ki ai. Mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Tapu pea mo e Feitu'una Sea pea fakamālō atu he fokotu'u, 'A ia ko e me'a ko ia na'e fai ki ai e tokanga ko e taimi ni foki 'oku lele pehē 'a e ngāue ia ko eni. Lele mo e foomu pea mo e, ka 'oku mau tali 'a e ngaahi fakatonutonu ko eni 'oku 'omai. Hangē ko e lau ko e 'i ai pē 'a e fanga ki'i me'a fe'unu'aki holo pea mo hono, 'a ia 'oku mo'oni pē hangē ko e toe hiki tatau pē 'a e fo'i puha. Ke tali pē 'a ia ko e 'uhinga Sea fēfē ke tali 'a e fakatonutonu pea tau..

Me'a 'Eiki Minisitā Lao ki he founa liliu lao 'oku ngāue'aki

'Eiki Minisitā Lao : 'Eiki Sea tokoni atu pē. Tapu mo e Feitu'una 'Eiki Sea mo e Kōmiti. Ko e founa angamaheni pē eni 'o e liliu lao he taimi ni hono ngāue'aki 'a e founa ko eni 'oku fai ko eni koe'uhi makatu'unga ia mei he si'isi'i 'a 'etau ngaahi lea. 'Oku lahi 'a e ngaahi fakalalakaka 'oku 'i ai 'a e ngaahi lao 'oku hingoa faka-*chemistry* ka he 'ikai lava ia ma'u ha lea faka-Tonga ki ai pea ko e founa pē ia 'oku ngāue'aki 'e he kau liliu lao he taimi ni ko hono liliu hangatonu...

<008>

Taimi: 1540-1545

'Eiki Minisitā Lao: ... 'a e fo'i lea koe'uhí ke faingofua ka 'oku fai pē femahino'aki ia ko ē 'a e kau ngāue, ko u manavasi'i na'a tau toe tuku atu pē ia ki he Komiti pea 'e ha'u e kau ngāue ko ia mei he tafa'aki ko ē laó 'Eiki Sea 'oku me'a tatau pē. Ko e angamaheni ia 'i he lolotonga ni 'oku anga'aki pea ngāue'aki 'i he liliu e ngaahi laó mei he me'a ko e liliu hangatonu pē ko e makatu'unga ia 'i he si'isi'i 'etau ngaahi lea ke tau lava 'o fakatonu lea 'aki 'a e ngaahi lea fakapapālangi 'oku ha'u he fāliunga 'o taimi 'Eiki Sea. Mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā Lao ko ia ai te tau pālōti.

Dr. 'Aisake Eke: Sea ki'i fakahoha'a atu pē hūfanga pē he fakatapu kou kole atu pē Sea ki he mo e fakatapu ki he Hou'eiki Komiti Kakato. Sea ko ia ko 'eku 'ai pē ke 'oua 'e to'o ma'ama'a e foomu ko eni he 'ū liliú neongo kuo 'osi ko 'etau faingamālie foki eni ko 'ene toki a'u mai eni ki heni. Tau faka'amu pē foki ko 'ene a'u mai 'oua 'e toe hala ha me'a. Ka ko ē ko e kapau ko 'eni tau loto 'ave ke fakalelei'i tau tali pē tautolu ke fakatonutonu pea 'ave pea toki foki mai pē ki he Komiti Pa'anga ke mau sio pē moutolu 'oku tonu pea 'osi ai pē ia. 'Oua 'e toe a'u mai ia ki heni.

Tokanga Tongatapu 5 ki he ngaahi lea faka-Tonga 'oku ngāue'aki

Ko e konga hono ua 'a e fakatonu lea. 'Oku kou kole au ki he Minisitā Lao tapu mo ia tonu ke ai ha tikisinali ia 'oku 'ai he me'a 'i he ngaahi me'a fakalao koe'uhí ke tufa holo he 'ū potungāue taimi ko ē 'oku nau faka-Tonga ai 'oku lava 'o 'ilo e ngaahi fo'i lea 'o hangē ko eni ko e *partnership* ia 'osi 'asi ia 'i he ngaahi lao koe'uhí ko e hoa pisinisi 'a ia 'oku 'osi 'i ai e ngaahi fo'i lea faka-Tonga ka 'oku 'ikai foki ke fe'ilongaki e faka-Tonga. Pea ko u tui ko e ngaahi me'a ia 'e tokoni koe'uhí ke lava 'o tatau pea 'oku 'i ai e ngaahi fo'i lea ia 'oku 'osi ma'u faka-

Tonga pē ia kae 'oua 'e 'ai pehē ko 'eku 'ai ko e fokotu'u fakakaukau pē ia ki he kaha'u ka 'oku fokotu'u atu ko u tui ko e ngaahi me'a pē ia ke tau sio ki ai mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea fakamolemole pē Sea 'oku mau poupuu atu ki he fokotu'u 'a e 'a Tongatapu 5 he ko e kakano ia 'o e lao ni kuo 'osi mahino pē 'oku fai e femahino'aki ia ai ke tau fakapaasi 'e tautolu e laó pea nau toki sio nautolu ki he 'ū foomu pea mo e tamaiki ngāue ko eni 'a e Kasitomu pea 'osi ai pē ia ai pea 'oatu ai pē ai ka nau fakatonutonu atu ai pē he'enua komiti pea tau fakapaasi ā 'e tautolu e lao ko eni mālō 'aupito.

Paloti he Komiti Kakato 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa'anga Hū Mai 2021

Sea Komiti Kakato: Mālō. Ko e fokotu'u ē ko ia 'oku mou loto ke tali 'a e Ngaahi Tu'utu'uni ki hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngāue Tānaki Pa'anga Hū Mai 2021 pea mo hono ngaahi fakatonutonu, kātaki 'o hiki homou nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'Uhila moe Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Pohiva Tu'i'onetoa, Taniela Liku'ohihifo Fusimalohi, 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Toutai, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. Loto kotoa ki ai e Hou'eiki toko 14.

Sea Komiti Kakato: Ko ia 'oku 'ikai ke loto ki ai kātaki 'o hiki hono nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tute PACER Plus 2021

Sea Komiti Kakato: Mālō tali ia, tau hoko atu ki he Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tute *PACER Plus* 2021. 'Eiki Minisitā Pa'anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu atu Sea pea tapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā Nōpele Tu'ivakanō pea mo e komiti 'uhinga ko e fakamālō he ma'u taimi ke fai hono siofi 'a e ngaahi fokotu'u fakatonutonu 'a e Pule'anga.

Fakama'ala'ala ki he Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Tute *PACER Plus* 2021

Sea ko e ko e taha pē eni ia 'a e ngaahi tu'utu'uni fakatonutonu muimui 'i he fo'i tefito'i lao ki he aleapau fefakatau'aki ko ia pea mo e Pasifikí ne 'osi tali 'e he Fale 'Eiki 'i he ta'u kuo 'osi Sea. Pea ko hono tu'utu'uni eni 'a ia ko e kongā lahi 'o e 'o e tu'utu'uni tukukehe ange 'a e ngaahi faka'uhinga leá ka ko hono 'omai 'a e ngaahi 'ulu'i tute ke ne fakanofonofa 'a e ngaahi koloa ko eni ko ē 'o e fefakatau'aki tautautefito ki he taimi ko ē 'oku fai ai 'a e 'a e ngaahi monū'ia 'o e aleapau ko e koloa mei Nu'usila pea pehē foki Sea pea mo e koloa 'oku tau 'omai pē ngaahi koloa ke ngaohi 'o toki ngaohi 'i Tonga ni. Pea mo e ngaahi pēseti mo e ngaahi fakangatangata ko ē ke lava ke faingofua 'a hono fakahoko 'o e lao ko eni.

Pea ‘oku meimei ‘uhinga pehē Sea ‘a e ‘a e faka’uhinga ‘o e laó pea mo e ngaahi tēpile ‘oku ne hanga ‘o fokotu’u atu ‘a e ngaahi ‘ulu’i tute pea mo hono, ko e, ko e ngaahi me’a ko eni Sea ‘oku pehē pē mo e ngaahi fonua ko ē fefakatau’akí pea mo Tonga ni ‘a ia ko e ‘alu eni ke tau tatau mo nautolu ko ‘ene ha’u pē koloa fa’o ki he kato...

<009>

Taimi: 1545 – 1550

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘o fakakalalasi ko iá pea faingofua leva kimu’a ke mavahe mai ia meí he fonua ko iá ‘osi ‘ilo atu pe mei Tongá ni ‘a e lahi pea mo e fa’ahinga natula koloa pea mo e ngaahi monū’ia ke tu’uta mai pe ‘oku faka’atā pe ‘oku ta’etute pe ‘oku ‘ai hano tute ‘ekisia pea mo e ngaahi me’a pehē Sea.

Sea ‘oku ki’i lahilahi fika pea mo e fakatekinikale pea ko e meimei muimui pe eni ia ‘a ia ko e ngaahi fakahinohino meí he ngaahi ‘ofisi fakakasitomu ko ē Pasifikí ‘o muimui tatau ‘ia kinautolu. ‘A ia ko e ‘osi eni ko ē hono alea’i pea fakatonutonu pea ko e ‘uhinga eni hono fokotu’u mai Sea ki he lao ‘o e fonua ‘o Tupou’ ke lava ke tau tali ke tatau ‘a e ngaahi fakanofonofu ko eni ‘o e ngaahi koloa Sea. Ko e tu’utu’uni pe eni kuo ‘osi tali hono laó pea ko u fokotu’u atu.

Sea Komiti Kakato: Mālō kātaki ‘Eiki Minisitā Pa’anga ko e lea fakapilitāniá *PACER Plus kātaki ‘omai hano ki’i fakatonga.*

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ko e na’e ‘uluaki e alea ko e *Pacer pe ko e Pacific Closer Economic Relation* ‘a ia na’e ‘uhinga ia ko e alea pau ko eni ke ne hanga ‘o fakafaingofua ‘a e fengāue’aki faka’ekonōmika pe ko e fakatupulaki fakapisinisi e ngaahi fonua ‘o e Pasifikí. Pea na’e tu’u ko iá na’e hangē ku ‘ikai ke fu’u tāvaivaí, ko e alea fo’ou ko eni Sea ‘a ia ko e *PACER Plus* ‘uhingá ia ko e alea motu’á pea toe tākaki mo e ngaahi me’a fo’ou ki ai. Sea ko ‘eku ‘ahi’ahi ia.

Sea Komiti Kakato: Mālō, ko u pehē ‘e au ko ha lea fo’ou

‘Eiki Minisitā Lao: ‘Oku ‘uhinga mai Sea Minisitā Pa’anga ke ke fakatonga’i e *PACER Plus*.

Sea Komiti Kakato: Mālō

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea

Sea Komiti kakato: Me’a koe ki lalo Minisita sai pe ia ‘oku ‘ikai ke fai ha hoha’a ki ai, ko e mahino e tu’unga ‘oku ‘i ai e ngaahi tu’utu’uni fakatonutonu.

Paloti ki he Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Tute PACER Plus 2021

Kalake ke tau pāloti pe ‘oku mou tali ‘a e ngaahi tu’utu’uni fakatonutonu ki he tuté. Ko ia ‘oku mou loto ke mou tali ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni fakatonutonu ki he Tuté *PACER Plus* 2021 kātaki ‘o hiki homou nima

Kalake Tēpile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a ‘Uhila moe Langi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Pohiva Tu’i’onetoa, Taniela Fusimalohi, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā ki Mulí, ‘Eiki Minisitā Toutaí, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, loto ki ai e toko 14.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki ai hiki hono nima

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai

Sea Komiti Kakato: Mālō tali ia, tau hoko atu ki he Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Toutaí (Kolo Matatahi) 2021. Me’a mai ‘Eiki Minisitā Toutaí.

Fakama’ala’ala ki he Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Toutaí (Kolo Matatahi) 2021

‘Eiki Minisitā Toutai: Fakatapu atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea pehē foki ki he Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale ‘Eiki ka e ‘atā ke fakahoko atu ‘a e ki’i pepa ko eni ‘o fekau’aki mo hono pule’i ko ia ‘o e toutaí. Pea ‘oku faingofua ‘aupito ‘a e ki’i pepa ko eni ka e fakahoko atu pē ko e hangē pe ko eni ku ‘asi pe ko eni ‘i he peesi hono 4. ‘Oku ‘i ai e lisi ai ko e lisi ko iá ‘oku hā ai ‘a e kongā tahi pule’i makehe pe ko e Kolo (Matatahi) ‘oku pule’i makehe ē ‘a e kongā ‘io ‘a e kongā tahi ‘oku pule’i makehe. Kaikehe ‘oku hā ia ‘i he lisi ko ia ...

<010>

Taimi: 1550-1555

‘Eiki Minisitā Toutai: ... ko e lisi ia ko eni ko e ngaahi kongā tahi pule’i makehe eni ia ‘e 5 ‘oku fokotu’u mai ke tali ‘e he Fale Alea, ‘a ia ‘oku kamata ia mei he, ‘a ia ko hono 55, ‘a ia ko Kauvai/Tongatapu, 56 ko Navutoka/Tongatapu kolo matātahi ‘o Tu’anuku ‘i Vava’u, kolo matātahi ‘o Matamaka ‘i Vava’u pea mo e kolo matātahi ‘o ‘Otea ‘i Vava’u, ‘a ia ko ia ku o fokotu’u mai ia ke tali ‘a e ngaahi kongā tahi pule’i makehe ko eni, pea ‘i he fakapapalangi ko e *Special Management Area pe ko e SMA*, ka ‘oku sai pē ke ta u ngāue’aki pē ‘a e lea fakatonga, pea ‘oku ‘i ai pē ‘a e ki’i liliu pē ‘e 2 ‘oku fokotu’u mai ke fakahoko ‘i he pepa ko eni, ‘oku fiema’u ke ‘i ai ‘a e, ‘oku fokotu’u mai ke fakatonutonu, ‘oku ‘i ai ‘a e fakatonutonu ki he kongā tahi pule’i makehe ko ia ‘e 2 ko Koloa ‘i Vava’u pea mo Ha’atafu ko ia ‘i Tongatapu.

‘A ia ‘oku ha pē ‘i he peesi ko ia hono 5, ‘oku ha ai ‘a e fakaikiiki ko ia hono fua ko ia ‘o e kongā tahi pule’i makehe ko ia ‘o Koloa ko ia ‘i Vava’u, ‘a ia ko e tēpile ‘uluaki ‘oku ha ai ‘a e ngaahi tu’u’anga fakasiokalafi pea mo e feitu’u pule’i makehe ‘o Koloa ko ia ‘i Vava’u. Pea ‘oku toe ‘i ai foki mo e ki’i tēpile ‘i lalo ‘oku ha hake pē ko e tu’unga fakasiokalafi pea mo e feitu’u malu’i e nofo’anga ko ia ‘o e ika, ‘a ia ko e kongā tahi pule’i makehe kotoa pē ‘oku ‘i ai ‘a e kongā hono kongā ‘oku vahe’i ko e kongā ia ki he malu’i koe’uhi ke hokohoko atu e mo’ui koē ‘a e fanga ika mo e ngaahi me’a mo’ui ko ia ‘o e, ‘a ia ‘i he kongā tahi pule’i makehe ko eni.

Pea ‘oku ‘ikai ke ngofua ke fakahoko hano toutai’i ‘o e ika ko eni ‘i he kongā ko eni. Ka ‘oku sai ko e, ka ko e ‘a ia ko ‘ene tu’u ko eni ko e liliu ko ia pē ko e fakatonutonu koē ‘oku fiema’u mai ke fetongi ‘a e kongā tahi pule’i makehe ko ia 21, ‘a ia Koloa ko ia ‘o Vava’u ‘a e ngaahi founda ko eni na’e fua ‘aki ko ia, ke fetongi ‘aki ia ‘a e ngaahi fua kotokotoa ‘o e mape ‘a ia

ko e mape fika 21 ia, ka 'oku talamai ke to'o 'a e mape ia ko ia kae ngāue 'aki 'a e mape ko ia hono 23. Pea 'i he peesi ko ia hono 6 'oku ha ai pē 'a e mape ko ia 'oku fokotu'u mai ko ia ke ngāue'aki ko e mape fo'ou ia mo e ngaahi fua ko ena 'oku ha ko ia 'i 'olunga 'oku fakakongokonga 'a ia ko e 'u kongokonga ko eni pea fua 'aki leva ia 'a e *latitude* pea mo e *longitude*, 'a ia ko hono fua ko ia 'o e mama'o ko ia 'o e kongatahi mei he tafa'aki kehekehe kotoa 'oku, 'a ia 'oku ui pē ko e ngaahi poini ia 'oku fai mai ai 'a hono fua ko ia 'o e ngaahi ngata'anga ko eni.

Pea ko e hoko pē mei ai ki ai ko e kongatahi pule'i makehe ko ia 'o Ha'atafu 'oku 'i ai 'a e liliu ki ai 'a ia ko e fokotu'u mai ke fetongi ia 'e he ...

<005>

Taimi: 1555-1600

'Eiki Minisitā Toutai: ... mape fika 18 'a ia ko e mape fika 18 'a ia ko e mape ia 'o e kongatahi pule'i makehe ko ia 'o Ha'atafu ka ko e ngaahi me'a ko ia 'oku fua'aki ko ia ko e *latitude*, *longitude* fu'a'aki kātoa ko ia 'a e lahi ko ia 'o e kongatahi pule'i makehe ko eni ke ne fetongi 'e ia 'a e fika 16. 'A ia 'oku to'o 'a e fika 16 mei he lisi ko eni. Mahalo 'oku mahu'inga 'aupito pē ke mea'i pē 'e he Fale ko 'ene fokotu'u pē 'a e kongatahi pule'i makehe fo'ou kuo pau pē ke fakahū mai ki Fale Alea ke tali pea hoko atu pea 'i he'ene pehē 'oku 'osi tu'u pē 'a e ngaahi fika ko ia ka ko e ngaahi fika kehe 'oku to'o mei ai eni.

Sai ko e fika ko ia 'oku hā ko ia 'i he lisi ko ē na'a ku fakahoko atu ko ē kamata 'i he peesi ko ia hono 4 kuo 'osi maau kātoa pē ia 'i he 'ū peesi ko eni kimui ko eni 'a ia ko e fika 56 'oku 'alu ai pē 'o a'u ki he 59 'osi maau kātoa pē 'a e me'a ko ia pea 'oku faka'amu mo e fokotu'u mai ke tali kātoa ia 'oku 'ikai ke toe fiema'u ke fetongi pē 'i ai ha liliu 'i he ngaahi 'i he fua ko eni 'o e ngaahi kongatahi pule'i makehe ko eni.

'E 'Eiki Sea mahalo ko e ngata pē ia e ki'i fakamatala nounou atu 'i he fekau'aki mo e ki'i pepa ko eni mālō.

Sea Komiti Kakato: Fakamālō atu ki he 'Eiki Minisitā Toutai 'i hono 'omai 'a e mape ni ka ko e 'Eua 11 ke ke me'a mai.

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea tapu mo e Feitu'una pea pehē ki he kau Mēmipa kae fai atu pē ha fakahoha'a 'i he fo'i Lao ko eni 'oku ou fiefia 'i he fo'i Lao ko eni 'oku hā mai 'a e kamata ke mafao atu 'a e ngāue 'a e potungāue ko eni pea 'oku ou fiefia ai 'i he fakapalanisi 'a e fakalalakaka ko ē 'oku hoko 'i 'uta 'i he tafa'aki e ngoue pea mo e fakalalakaka ko eni 'oku hoko 'i tahi, pea 'oku ou fiefia he koe'uhí ko e 'alu hake eni e ngaahi kolo ko ē ko ē 'oku nau tokanga'i 'a e ngaahi matātahi pea ko e ngaahi me'a ko eni 'oku pule'i makehe ki he 59 pea 'oku ou tui ko e fakalalakaka eni 'a 'alu ke lahiange 'i he kaha'u pea ke fai 'e he kakai 'o nau fatongia'aki hono tauhi, tokanga'i, fakatolonga mo fakaili 'a e me'a ko ē 'oku nau ma'u mo'ui mei ai mei he ngaahi feitu'u ko 'eni.

Tokanga 'Eua 11 ki he ngaahi feitu'u pule'i makehe mo e faama ika 'i Kauvai

Ko e ki'i fakatonutonu ko eni 'oku ou fie 'oatu ko e 'uluaki 'i he peesi 5 pē 'i he 21 ko e fakatātā pe eni 'i he 'elia ko eni 'o Koloa Vava'u he koe'uhí 'oku tau fetakai mai foki eni he 'aho ni 'e Sea hangē ko e fakatapu mo e faka-tonga 'ene ha'u ko ē mei he fakapālangi ka ko e anga eni 'eku sio ko ē ki he fo'i palakalafi ko ē 'i lalo ko ha feitu'u pule'i makehe ki he taumu'a ko hono

pule'i ko hono pule'i ha kolo matātahi. Ka ko 'eku fakatonutonu 'oku pehē 'oku ou tui ko e 'uhinga 'oku 'ikai ke tonu e 'o 'oku totonu ke 'e kapau 'e 'o 'oku 'uhinga ia ki hono tauhi mo tokanga'i 'o e kolo, kolo matātahi kae 'ikai ko e 'elia ko ē ko ē 'oku tonu ke fai 'a e tokanga ko e 'elia makehe 'i he 'elia ko ē 'oku ofi ko ē 'i he kolo ko ia. 'A ia ko e fakatonutonu ia 'i he fo'i palakalafi ko ia pea 'oku ou tui 'oku tatau pē mo e hoko atu 'i he peesi 7 ke, 'e ha kolo matātahi, pea mo e peesi 10 'i he fika 56 pea mo e peesi hono 12...

<007>

Taimi: 1600-1605

Dr. Taniela Fusimalohi: ... 'i he palakalafi 'i 'olunga he tepile pea mo e peesi 14 'i he fika 58, 'i he kolo matātahi, pea pehē foki ki he peesi 16 'i he fika 59 'a ia ko e ki'i fakatonutonu ia ka ko e ki'i fehu'i kātaki pe Minisitā ki he 'uluaki, ko e tafa'aki ko eni ki he peesi 10 ē, 'oku tatau pē 'a e me'a 'oku 'oange ki he ngaahi kolo ko eni 'oku feinga ka tānaki ki he lisi ka 'oku ki'i kehe 'a Kauvai. 'Oku hā mai 'i he fakamatala ia ki Kauvai 'oku hoko ia ko e faama ika ko e toenga 'oku faka'amu ia ke malu'i 'a e nofo'anga ko ia 'o e ika, ka 'i he tafa'aki ko eni ki he mape fika 57 he tafa'aki ko ia ki Kauvai 'oku pehē 'e 'i ai 'a e faama ika ia 'oku faka'atā ia ke fai ai 'a e faama ika. Ka ko e hā pē ha'o fakama'ala'ala ki ai.

Fehu'ia 'Eua 11 tu'unga 'oku 'i ai 'a Ha'atafu

Ko hono 2, ko Ha'atafu ko e fehu'i pē 'oku toe liliu 'a e 'elia fakasiokalafi ko eni 'o Ha'atafu koe'uhi na'e uesia foki 'i he *tsunami* pē 'oku toe fiema'u ia ke toe fai ha liliu ki ai. He koe'uhi ko e ngaahi fo'i lao foki ia ko eni na'e 'ai he ta'u kuo 'osi.

Fakatonutonu 'a e Palēmia ki he maumau ki Ha'atafu

'Eiki Palēmia : Ko e fakatonutonu atu pē Sea ko e fakatonutonu na'e 'ikai ke uesia 'a Ha'atafu ia 'i he tsunami ko Kanokupolu pē pea mo, ko e 'uhinga pē ko e lekooti pē Sea mālō.

Fakama'ala'ala 'Eua 11 ki he 'uhinga 'ene fehu'i ki Ha'atafu

Dr. Taniela Fusimalohi : Sea kātaki na'e 'ikai ke u 'uhinga au ki he kolo, ko 'eku 'uhinga ki he 'elia ko eni 'oku tuhu'i ko ē 'e he mape ko eni ko e *co-ordinate* ko eni 'oku 'omai, pē na'e uesia ia he 'oku hanga lelei atu pē ki he feitu'u ko eni ko ē pē na'e uesia 'i he peau, pē ko e uesia 'e he efu. Pea ko e 'uhinga ia 'eku fehu'i pē na'e uesia pehē 'a e 'elia ko eni 'oku hā 'i he kupu'i lao ko eni 'oku 'omai fakaangaanga.

Ko hono faka'osi ko e faka-Tonga ko eni he tēpile tau fakatātā 'aki pē 'a e tēpile ko eni he peesi 5. 'Oku ai foki 'a e pehē 'oku ai 'a e tu'unga fakasiokalafi pea 'oku ou tui 'oku tonu pē ia 'i he fakalea poini fakangatangata mo hono ngaahi tu'unga fakasiokalafi. Ka ko 'ene a'u mai ko ia ki he tēpile ko e me'a 'oku talanoa ki ai 'a e fakapālangi ia ko e *GPS* 'a ia ko e *Global Positioning System* 'a ia fakasatelaite ia. Pea ko e fakatonutonu 'i he tēpile hono ulu'i fakalea " Ko e ngaahi tu'unga fakasiokalafi fakasatelaite" koe'uhi ke ne tala e kehekehe 'o e fakamatala ko ē 'oku 'asi 'i he palakalafi 'a e *geographical co-ordinance* pea mo e *GPS co-ordinance* koe'uhi ko e... ko u tui ko hono tonu ia ko e *GPS* ia ko e savea fakasatelaite ia mei he 'atā 'o ma'u lelei ai 'a e ngaahi *co-ordinate* ko ia 'oku 'asi ko ē 'i he tēpile.

Ka 'oku ou fakamālō ki he 'Eiki Minisitā ko u tui ko e ki'i fo'i lao nounou eni ka 'oku ne fakamatala mahino 'i he faka-Tonga neongo ko e fanga ki'i fakatonutonu iiki eni ia ka ko e taha eni ia 'a e fakatātā 'o e ki'i fo'i lao 'oku fa'u fakalelei mai pea tonu si'isi'i 'etau toe ala ki hono fakalea faka-Tonga tukukehe pē 'eku ki'i fakatonutonu ko eni 'oku 'oatu ki he "o" na'a faifai kuo hangē na'e me'a ki ai 'a e 'Eiki Nōpele. Fai e fakatonutonu ha 'aho kuo ō ia ki he kolo matātahi kae 'ikai ko e SMA koe'uhi ko e "o" ka nau ō ki he SMA 'o kapau 'e "e" ke tauhi 'e he kolo 'a e SMA. Mālō.

Sea Kōmiti : Mālō. Fakamālō atu ki he Fakafofonga 'Eua 'i he Me'a mai 'Eiki Minisitā Toutai.

'Eiki Minisitā Toutai : Fakamālō atu ki he Feitu'u na 'Eiki Sea pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale 'Eiki 'oku fakamālō foki ki he Fakafofonga koe'uhi ko e ngaahi fokotu'utu'u lelei mo e ngaahi fakakaukau 'oku tuku mai, Ko e tu'unga ko eni 'o e konga tahi pule'i makehe ko eni, ko e taha foki eni e fakalalakaka lahi taha 'i he tu'unga ko ē 'oku 'i ai 'a e toutai 'i Tonga ni koe'uhi he ko hotau hisitōlia na'e 'ikai ke 'i ai ha me'a pehē ia 'i Tonga ni. Ko Tonga ni...

<008>

Taimi: 1605-1610

'Eiki Minisitā Toutai: ... na'e na'e 'ikai ke, ka ko e lahi taha 'o 'etau ngaahi kaungā'api na'e 'osi tu'u pē honau ngaahi ngaahi kongatahi pule'i makehe 'o kinautolu. Ka ko 'ene 'alu hake ko eni mo e fakalalakaka ko eni 'oku hoko 'oku fu'u fakafiefia 'aupito ki he ngaahi kautaha tokoni kotokotoa pē mei, 'io lahi 'aupito mei muli kau ai e Pangikē Fakalalakaka, Pangikē 'a Māmani mo e ngaahi hoangāue kehekehe pē 'oku nau tokoni mai ki hono fakahoko ko eni 'o e ngāue ko eni he koe'uhí ko e ola ko eni 'o e ngāue ko eni he na'e a'u ki he tu'unga holo 'aupito 'aupito 'a e mahu ko ia 'a e ngaahi kongatahi ko ia 'o e matāfonua.

Pea ko e me'a leva hoko 'i he taimi ko ē na'e fokotu'u ai 'a e kongatahi pule'i makehe ko e me'a fo'ou 'aupito 'aupito 'eni ia ki Tonga ni pea kuo ko e tu'u ko e 'a Tonga ni mo e hisitōlia 'oku pule pē Pule'anga 'i he me'a kotokotoa fekau'aki mo e mo e 'oseni kau ai foki 'a e toutai hono pule'i ko ia 'o hono toutai'i mo hono malu'i ko ia 'o e ngaahi me'amo'ui ko eni mei 'oseni. Ka ko e 'uluaki taimi eni 'oku hanga 'e he 'e he Pule'anga 'o ne hanga 'o 'o paasi atu 'a e mafai ko ia 'oku nau ma'ú 'o 'ave ia ki he ki he *community* pē ko e kāinga ko ia 'i he ngaahi kolo tu'u matātahi kau ai mo e fanga ki'i 'otu motu. Pea ko kinautolu leva 'oku nau ma'u e pule kakato ki hono malu'i, toutai'i pea mo hono fakamāketi ko ia 'o e ngaahi me'amo'ui kotoa pē 'oku nau hanga 'o toutai'i mei ai.

Ko e na'e 'i ai e fehu'i fekau'aki mo e faama 'oku mo'oni 'aupito pē ko e konga ko ia 'oku malu'i ki he toutai 'oku 'ikai ko e 'uhinga pē eni ia ko e malu'i pē ke 'oua 'e fai ai pē ha toutai. Ko e faama 'oku kau ia ki hono toe fakalelei'i e tu'unga fakatoutai ko ia nau fakahoko e ngāue ko ia 'i he taimi tatau pē faka'atā ki he ki he ngaahi kolo tu'u matātahi 'a ia 'oku 'a nautolu 'a e kongatahi 'oku pule'i makehe ke nau faama ai 'a e 'a e ngaahi me'amo'ui ko eni.

Pea 'i he taimi mālōlō ko ena hoko ko eni he 'aho ni na'a ku lele atu ai ki Sopus ke sio ki he ola 'o e 'uluaki mokohunu ko ia kuo 'osi hono na'e faama'i 'i he ngaahi faama pē 'i Sopus kongatahi pē ko ena 'o Sopus mo Puke pea 'oku a'u eni ki ha tu'unga kuo toutai'i mai pē ko hono 'omai pē mei tahi ki 'uta he ko e faama foki, mai ki 'uta 'o fakamōmoa ...

Sea Komiti Kakato: ‘Eiki Minisitā Toutai, ‘Eiki Minisitā Toutai, kātaki ...

‘Eiki Minisitā Toutai: Ko ia.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ta’alo mai e taimi, ‘io fokotu’u mai.

‘Eiki Minisitā Toutai: ‘Io pea ko ia ‘e ‘Eiki Sea pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé ko u fokotu’u atu ai pē ke tali.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Dr. ‘Aisake Eke: Sea tapu pē mo e Feitu’u na pea mo e Hou’eiki Komiti Kakatō. Tānaki atu ai pē ‘a e fakatonutonu ‘i he peesi 4 ko ē ‘o e faka-Tonga ‘ulu’i tohi pē ko ē ko fē mafai ko ē ‘oku ha’u mei ai ‘a e ‘a e liliu ko eni ke fakatatau pē pea mo e fakapālangi ‘i he loto ki ai e Kapineti Sea mālō.

Pālōti ‘o tali Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Toutai (Kolo Matātahi) 2021

Sea Komiti Kakato: Ko e fokotu’u ē ‘oku ‘omai ki he Ngaahi Tu’utu’uni Fakatonutonu ki he Toutai ‘o e (Kolo Matātahi 2021) pea mo hono ngaahi fakatonutonu. Ko ia ‘oku loto ke tali kātaki hiki hono nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a ‘Uhila moe Langi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Pohiva Tu’i’onetoa ...

<009>

Taimi: 1610 – 1615

Kalake Tēpile: ... Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, Sea ‘oku loto ki ai e toko 12.

Sea Komiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai hiki hono nima

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Tali ia ‘e he Komiti Kakato, mou me’a hake ke tau liliu ‘o Fale Alea.

‘Eiki Sea: Hou’eiki kuo ‘osi ‘etau taimi, kole atu ke toloi ai pe Falé ki he 10 he Monité.

Kelesi

(Na’e kelesi tuku ai pe ‘e he ‘Eiki Sea e Fale Alea)

<010>